

Noten

Inleiding

- 1 <http://www.NRC.nl/nieuws/2012/06/23/D66-pleit-in-programma-voor-krachtiger-europa-en-beter-onderwijs>.
- 2 *En nu vooruit. Het verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2012/2017* (z.p. 2012).
- 3 *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015* (z.p. 2010).
- 4 Bedoeld wordt vermoedelijk Herman van Rompuy, de vaste voorzitter van de Europese Raad van staatshoofden en regeringsleiders.
- 5 *Hún Brussel, óns Nederland. Verkiezingsprogramma 2012-2017* (s.l., 2012).
- 6 <http://www.NRC.nl/nieuws/2012/07/03/PVV-presenteert-anti-EU-programma/>.
- 7 Met inbegrip van de Centruumpartij, gedurende de periode 1980-1984 de partijpolitieke voorganger van de CD.
- 8 Met beleidsmakende elite worden bedoeld de bewindspersonen, Kamerleden, ambtenaren en anderen die een betekenisvolle invloed op het Nederlandse Europeabeleid hebben uitgeoefend.
- 9 Jacques J.A. Thomassen, 'Nederlanders en Europa. Een bekoelde liefde?', in: Kees Aarts en Henk van de Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) p. 64-86. De auteur concludeert 'dat Nederlanders wellicht kritisch staan ten opzichte van Europa, maar zeker niet negatief' (85). Opinieonderzoeken geven aan dat het Nederlandse lidmaatschap van de EG en, sinds 1993, de Europese Unie in de regel door 70% van de bevolking of meer gesteund wordt. Myriam van Dorp en Anjo Harryvan, 'Publiek draagvlak voor Nederlands EU-lidmaatschap onverminderd groot: hardnekkig voortbestaan van permissieve consensus', *Internationale Spectator* 66 (2012) 6, p. 317-320.
- 10 *HTK 1985-1986, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken* (vergadering over Nederlands voorzitterschap, 28 oktober 1985), p. 14-24.
- 11 *HTK 1990-1991*, 22 052, nr. 1, 'Nederlands voorzitterschap van de EG in de tweede helft van 1991'.
- 12 P. Dankert, 'Europese integratie: verdiepen om te kunnen verbreden', *Internationale Spectator* 46 (1992) p. 145.

- 13 Sociaal en Cultureel Planbureau en Centraal Planbureau, *Marktplaats Europa. Vijftig jaar publieke opinie en marktintegratie in de Europese Unie* (Den Haag 2007) p. 59.
- 14 A.G. Harryvan en J. Hoekstra, 'Eurosceptis? Europese integratie in de verkiezingsprogramma's en campagnes van Nederlandse politieke partijen', *Internationale Spectator*, april 2013, p. 52-56.
- 15 Het *acquis communautaire* is een verzamelbegrip voor de gezamenlijke in EU-verband tot stand gebrachte verdragen, verordeningen, richtlijnen en overige regelgeving.

Hoofdstuk 1

- 1 www.scp.nl/dsresource?objectid=19511&type=org (p. 13-19); www.europa-nu.nl; *de Volkskrant*, 18 dec. 1952 en *NRC*, 16, 17 en 18 dec. 1952.
- 2 Nationaal Archief (Na), Notulen Ministerraad (MR), 17 nov. 1952.
- 3 *HEK* 1952-1953, Bijl. 2800, nr. 71, VV, p. 4; www.nlverkiezingen.com/Ref2005G.html.
- 4 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op J.W.L. Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: de strijd om meer parlementaire invloed, 1948-1951', in: P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.) *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel III, *Het kabinet-Drees-Van Schaik 1949-1951*, Band C, *Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie* (Nijmegen 1996) p. 118-140; en J.W.L. Brouwer, 'Tussen droom en daad. Parlement en Europese integratie, 1948-1950', *Politieke Opstellen*, 11-12 (1991-1992) p. 37-54.
- 5 De Westerse Unie stamde uit 1948 en werd in 1954, na toetreding van West-Duitsland en Italië, omgedoopt tot West-Europese Unie (weu).
- 6 M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel II, *De periode van het kabinet-Beel, 3 juli 1946-7 augustus 1948*, Band A (Den Haag 1989) p. 429-430.
- 7 *HTK* 1947-1948, p. 1594 en 1648; *Ibidem*, Bijl. 774, MvA, p. 18-19; Bogaarts, *Kabinet-Beel*, Band A, p. 429-430.
- 8 *HTK* 1948-1949, Bijl. A, 1000-I, nr. 4, vv, p. 4 en *HEK* 1948-1949, Bijl. A, 1000-I, vv, p. 4.
- 9 Na, Notulen MR, 23 aug. 1948; A.E. Kersten, 'Oorsprong en inzet van de Nederlandse Europese integratiepolitiek' in: E.S.A. Bloemen (red.), *Het Benelux-effect. België, Nederland en Luxemburg en de Europese integratie, 1945-1957* (z.p. 1992) p. 3 en H.F.L.K. van Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet. Herinneringen* (Den Haag 1985) p. 458.
- 10 Na, Notulen MR, 23 aug. en 25 okt. 1948.
- 11 *HTK* 1948-1949, Bijl. 1247, nr. 2, Statuut van de Raad van Europa, p. 10.
- 12 *HTK* 1948-1949, p. 1121, 1167 en 1189; J.A.H.J.S. Bruins Slot, *...en ik was gelukkig* (Baarn 1972) p. 162.
- 13 *HTK* 1948-1949, p. 1114, 1167, 1188 en 1196.
- 14 *Ibidem*, p. 1116, 1186 en 1200.

- 15 Ibidem, p. 1616-1629 en 1641. Voor de Eerste Kamer: HEK, 1948-1949, p. 764 (CPN tegen).
- 16 Na, Notulen MR, 24 okt. 1949 en HTK 1949-1950, Bijl. A, 1400-III, nr. 17, MvA, p. 8 en 10.
- 17 HTK 1949-1950, p. 622-623, 653-654, 658, 660 en 663.
- 18 T.T. de Jong, *Hinderpaal of springplank naar Europa's eenheid. Nederland en de Raad van Europa 1948-1950* (Doctoraalscriptie RU Groningen 1983) p. 81; Na, Notulen MR, 14 en 28 aug. 1950.
- 19 HTK 1950-1951, p. 140-141, 143, 148, 149-151, 153-154.
- 20 Ibidem, p. 158 en 181-182.
- 21 HTK 1950-1951, Bijl. A, 1900-III, nr. 23, VV, p. 6; HTK 1951-1952, p. 182.
- 22 Anno 2013 zijn 47 Europese landen lid van de Raad van Europa, <http://www.montesquieu-instituut.nl/9353000/1/j9vvhfxcd6polcl/vgoho48czuz9#p.5>.
- 23 HTK 1946-1947, p. 1848 en 1962; W. Asbeek Brusse, 'The Dutch Socialist party' in: R.T. Griffiths (red.), *Socialist parties and the question of Europe in the 1950's* (Leiden 1993) p. 114.
- 24 R. Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme. De Britse en Nederlandse sociaal-democratie, de nationale staat en de Europese integratie* (Deventer 1992) p. 451; E. van Rooyen en G. Voerman, 'Het einde van een tijdperk? De pvdA en het verlangen naar Europese partijvorming', in: F. Becker e.a. (red.), *Het ongemak over Europa* (Amsterdam 2008).
- 25 Asbeek Brusse, 'The Dutch Socialist party', p. 111-112.
- 26 J.W. Brouwer, 'Drees en het buitenland. Over het Albertkanaal op een andere planeet?' in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden (red.), *Drees, minister-president 1948-1958* (Den Haag 2005) p. 78-81.
- 27 J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, Band 1, *Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995) p. 289 en Band 2, *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000) p. 133; J. Bosmans, 'Europagedanken in den Nederlanden', *Ex Tempore* 11 (1992) p. 115-116; Na, Notulen MR, 26 juni 1950; interview Kohnstamm in: A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975* (Amsterdam 2001) p. 115; J. Monnet, *Mémoires* (Parijs 1976) p. 520-521.
- 28 HTK 1951-1952, p. 455-456 en 470-471.
- 29 J.B. Dik, *Christen-democraten en Europa. Een onderzoek naar de houding van ARP, CHU en KVP ten aanzien van de Europese samenwerking en eenwording, 1945-1980* (Doctoraalscriptie RU Groningen 1979) p. 7 en 11 en Bruins Slot, *...en ik was gelukkig*, p. 162; J.A.H.J.S. Bruins Slot, *Bezinning en uitzicht. De motieven der huidige wereldontwikkeling en onze roeping daarin* (Wageningen 1950) p. 72-80.
- 30 D. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952* (Alphen aan den Rijn 1980) p. 344; R.J. de Bruin, 'Cees Hazenbosch en

- de “eeuwige beginselen van Gods woord” in: G.J. Schutte e.a. (red.), *Grenzeloos christelijk-sociaal. Internationale activiteiten van de christelijk-sociale beweging* (Amsterdam 2009) p. 59-60; *Parlement en kiezer 1952-1953* (Den Haag 1952) p. 80 en *Parlement en kiezer 1957-1958* (Den Haag 1957) p. 99.
- 31 Dik, *Christen-democraten*, p. 20-21 en *Rapport over de Europese integratie uitgebracht door het College van Advies ingesteld door het Centraal Comité van AR Kiesverenigingen* (Den Haag 1953) p. 32.
- 32 A.C.M.W. van Kessel, ‘Ruggen recht, heren!’ *Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003) p. 37.
- 33 *Parlement en kiezer 1952-1953* (Den Haag 1952) p. 89; Dik, *Christen-democraten*, p. 13-14.
- 34 A. van Heerikhuizen, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement, 1946-1951* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1998) p. 164-170 en *HTK 1952-1953*, p. 365.
- 35 Van Kessel, *Ruggen recht*, p. 37-38; *HTK 1955-1956*, p. 951. De CHU trad in juni 1964 toch tot het comité toe.
- 36 G.A. van der List, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden 1995) p. 115, 120 en 440.
- 37 Geciteerd in: Van der List, *De macht*, p. 95.
- 38 *HTK 1948-1949*, p. 1623; *Parlement en kiezer 1952-1953* (Den Haag 1952) p. 130; *Parlement en kiezer 1957-1958* (Den Haag 1957) p. 166-167.
- 39 C.M. Lesterhuis, ‘Van wantrouwen tot geestdrift. De vvd en Europa’, *Internationale Spectator* 36 (1982) p. 232; P.J.G. Kapteyn, *De Gemeenschappelijke vergadering der Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. Een proeve in Europees parlementarisme* (Leiden 1960) p. 86; *HTK 1955-1956*, p. 957.
- 40 *HTK 1946-1947*, p. 1859 en 1862; *Parlement en kiezer 1946-1947* (Den Haag 1946) p. 92; Ger Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995) p. 257-259 en 275.
- 41 Verrips, *Dwars*, p. 179; *HTK 1948-1949*, p. 1631-1632; *HTK 1951-1952*, p. 179-180; *HTK 1952-1953*, p. 991-992 en *HTK 1957-1958*, p. 64-68.
- 42 *HTK 1950-1951*, p. 1107; *HTK 1952-1953*, p. 990-991 en *HTK 1957-1958*, p. 50-52.
- 43 *Parlement en kiezer 1949-1950* (Den Haag 1949) p. 106 en *Parlement en kiezer 1953-1954* (Den Haag 1953) p. 103; *HTK 1957-1958*, p. 100; *HTK 1952-1953*, p. 993-994, 998 en 1015-1016.
- 44 B. van den Elshout, ‘Nederland en de onderhandelingen over het Schuman-plan’, *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 6 (1989) 1, p. 42-43 en D. Hellema, *Nederland in de wereld. Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 2010) p. 162-163; deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op J.W.L. Brouwer, ‘Buitenlandse Zaken: een eenzaam “Atlanticus” tussen “Europeanen”’, in: J.J.M. Ramakers (red.) *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel IV, *Het kabinet-Drees II. In de schaduw van de Koreacrisis* (Nijmegen 1997) p. 652-674.

- 45 Van den Elshout, 'Schuman-plan', p. 46-48 en A.E. Kersten, 'A welcome surprise? The Netherlands and the Schumanplan negotiations' in: K. Schwabe (red.), *Die Anfänge des Schuman-plans, 1950-1951* (Baden-Baden 1988) p. 286-288 en 295.
- 46 J.W.L. Brouwer, 'Tussen droom en daad. Parlement en Europese integratie, 1948-1950', *Politieke Opstellen*, 11-12 (1991-1992) p. 36-37.
- 47 Na, Notulen MR, 26 juni 1950.
- 48 Na, Archief Tweede Kamer (TK), inv.nr. 5469, Notulen Gecombineerde vergadering, 7 juli 1950.
- 49 Ibidem, 7 juli 1950.
- 50 Ibidem, 7 juli en 16 sept. 1950.
- 51 Ibidem, 21 juli 1950.
- 52 *HTK* 1951-1952, p. 215. De Eerste Kamer debatteerde op 13 en 19 febr. 1952 over het verdrag. (*HEK* 1951-1952, p. 233.) Het wetsontwerp werd aangenomen met 36 tegen 2 (CPN).
- 53 *HTK* 1951-1952, p. 160-167 en 184-186.
- 54 Ibidem, p. 173-175.
- 55 Ibidem, p. 182-183.
- 56 Hellema, *Nederland*, p. 167-168; J. van der Harst, *The Atlantic Priority. Dutch Defence Policy at the Time of the European Defence Community* (Florence 2003) p. 133-193.
- 57 *HTK* 1951-1952, p. 455-456.
- 58 Ibidem, p. 470-475.
- 59 Ibidem, p. 491-492.
- 60 Ibidem, p. 1455-1456, 1469 en 1481.
- 61 D.U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis* (Rotterdam 1966) p. 211-212.
- 62 Anjo G. Harryvan, *In Pursuit of Influence. The Netherlands' European Policy during the Formative Years of the European Union, 1952-1973* (Brussel 2009) p. 35-144.
- 63 *HTK* 1952-1953, p. 1027. Op 20 jan. 1954 nam de Eerste Kamer het EDG-verdrag aan met 36 tegen 4 stemmen. (*HEK* 1953-1954, p. 199.) Tegenstemden de CPN, Gerretson en Senaatsvoorzitter J.A. Jonkman (PvdA) die zijn fundamentele bezwaren in een aparte nota had neergelegd: *HEK* 1953-1954, Bijl. 2911, nr. 39, VV, p. 19-21; deze paragraaf is deels gebaseerd op C. van Baalen, J.W. Brouwer en P. van der Heiden, 'Grenzen aan de controle', in: C. van Baalen en J. Ramakers (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945, deel v, Het kabinet-Drees III 1952-1956 Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001) p. 119-205.
- 64 *HTK* 1952-1953, p. 951-952; *HTK* 1952-1953, Bijl. 2911, nr. 16, Amendement-Klompé.
- 65 *HTK* 1952-1953, p. 1000; W.A.F. Camphuis, *Voorop in een achterhoedegevecht. De politieke strijd in Nederland voor een versterkt en rechtstreeks gekozen Europees parlement, 1952-1979* (Doctoraalscriptie Nijmegen 1993) p. 32-33.
- 66 Na, Archief TK, inv.nr. 4889, Notulen Vaste Kamercommissie Buitenlandse Zaken (VKBZ), 15 juli 1953.

- 67 Na, Notulen MR, 20 juli 1953.
- 68 *HTK* 1952-1953, p. 947, 984 en 1021.
- 69 *Ibidem*, p. 957-958, 961 en 1027.
- 70 *Ibidem*, p. 1026.
- 71 *Ibidem*, p. 407, 446 en 454.
- 72 *HTK* 1954-1955, p. 593, 595-596, 649 en 951; *de Volkskrant*, 24 dec. 1954.
- 73 *HTK* 1955-1956, p. 512; *NRC*, 23 dec. 1955.
- 74 Zie: A.G. Harryvan en J. van der Harst, *Max Kohnstamm. Leven en werk van een Europeaan* (Utrecht 2008) p. 160-166; *Actie-comité voor de Verenigde Staten van Europa, 1955-1967. Teksten van gemeenschappelijke verklaringen, resoluties en mededelingen aan de pers* (Den Haag 1968) passim en M. Segers (red.), *De Europese dagboeken van Max Kohnstamm, augustus 1953-september 1957* (Amsterdam 2008) passim.
- 75 Na, Notulen MR, 19 dec. 1955 en Na, Archief Drees, inv.nr. 657, Dagboek 1954-1956, 19 dec. 1955.
- 76 *HTK* 1955-1956, Bijl. 4247, nr. 3.
- 77 Na, Notulen MR, 6 febr. 1956.
- 78 Na, Archief TK, inv.nr. 4893, Notulen VKBZ, 10 febr. 1956.
- 79 *HTK*, 1955-1956, Bijl. 4247, nr. 4, Verslag.
- 80 *HTK* 1955-1956, p. 970, 972 en 981; Segers (red.), *Dagboeken*, p. 47 en 118 en Na, Notulen MR, 22-23 mei 1956.
- 81 *HTK* 1956-1957, Bijl. 4500-III, nr. 10, VV; vgl. ook *Actie-comité, 1955-1967*.
- 82 *KNA* 1957, p. 13114 en 13145 en *de Volkskrant*, 26 maart 1957.
- 83 *De Volkskrant*, 26 maart 1957; M. Segers, *Tussen verzoening en verval: de nationale standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland gedurende de beraadslagingen en onderhandelingen over de verdragen van Rome* (Dissertatie Nijmegen 2006) passim; deze paragraaf is gebaseerd op J.W. Brouwer en J. van Merriënboer, 'Lopende en onomstreden zaken', in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden (red.), *Het einde van de rooms-rode coalitie. Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959* (Den Haag 2004) p. 107-109.
- 84 R.T. Griffiths en W. Asbeek-Brusse, 'The Dutch Cabinet and the Rome Treaties' in: E. Serra (red.), *Il rilancio dell'europa e i trattati di Roma* (Brussel 1989) p. 462.
- 85 Na, Notulen MR, 22 maart 1957.
- 86 Na, Archief TK, inv.nr. 4892, Beyen aan de Kamercommissie, 7 okt. en 6 dec. 1955, en inv.nr. 4894, Luns aan de Kamercommissie, 5 febr. en 14 febr. 1957.
- 87 Na, Archief TK, inv.nr. 4894, Notulen VKBZ, 16 febr. 1957.
- 88 Na, Notulen MR, 20 febr. 1956; W. Drees, *De vorming van het regeringsbeleid* (Assen 1965) p. 56-57; interview Van der Beugel in: Harryvan e.a. (red.), *Voor Nederland*, p. 54-55.
- 89 Na, Archief Van der Beugel, inv.nr. 1, Dagboek, 16 febr. 1957 en Archief TK, inv.nr. 4894, Notulen VKBZ, 16 febr. 1957.
- 90 *NRC*, 5 okt. 1957.

- 91 *HTK* 1957-1958, p. 23, 30, 41, 108, 114-115, 123, 125 en 130; R.T. Griffiths, 'The common market', in: idem (red.), *The Netherlands and the integration of Europe* (Amsterdam 1990) p. 195 en 201-202.
- 92 *HTK* 1957-1958, p. 171-172.
- 93 *Ibidem*, p. 139-140, 143-144 en 169-172.
- 94 *Ibidem*, p. 73, 95, 97, 161 en 173.
- 95 *HEK* 1957-1958, p. 70, 83 en 112; SGP-senator C. Smits was niet bij de stemming aanwezig.
- 96 *HTK* 1952-1953, p. 364.

Hoofdstuk 2

- 1 Deze paragraaf is gebaseerd op J.W. Brouwer en J. van Merriënboer, 'Lopende en onomstreden zaken' in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel VI, *Het einde van de rooms-rode coalitie. Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959* (Den Haag 2004) p. 109-110.
- 2 Na, Notulen MR, 29 april 1957.
- 3 *HTK* 1957-1958, p. 709 en *HTK* 1958-1959, p. 449.
- 4 *HTK* 1958-1959, p. 401-402 en 450; Na, Archief Van der Beugel, inv.nr. 1, Dagboek, 9 dec. 1958.
- 5 Robbert Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel* (Leiden 1973), p. 84-85 en Na, Archief Schmelzer, inv.nr. 122, brieven aan Romme, 29 april en 8 mei 1959 en ongedateerde notitie (april-mei 1959).
- 6 Na, Archief Klompé, inv.nr. 5, Tweede gewijzigde ontwerp, 15 mei 1959.
- 7 *HTK* 1959-1960, p. 607, 618, 626-627 en 630. De EVA trad in werking op 3 mei 1960.
- 8 *HTK* 1959-1960, p. 683 en 699; *NRC*, 10 febr. 1960; Na, Archief TK, inv.nr. 4899, Verslag 24 maart 1960.
- 9 *HTK* 1959-1960, p. 1155 en 1181; *NRC*, 6 juli 1960.
- 10 Deze paragraaf is deels gebaseerd op 'Lopende en onomstreden zaken' in: J.W. Brouwer en J. Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel VII, *Regeren zonder rood. Het kabinet De Quay, 1959-1963* (Amsterdam 2007) p. 88-90; Anjo G. Harryvan, *In Pursuit of Influence. The Netherlands' European Policy during the Formative Years of the European Union, 1952-1973* (Brussel 2009) p. 147-171.
- 11 *HTK* 1960-1961, p. 552-554, 567, 568 en 579; *Algemeen Handelsblad* en *NRC*, 23 febr. 1961.
- 12 *HTK* 1961-1962, p. 648, 651, 659, 662-3 en 679; *NRC*, 11 jan. 1962.
- 13 *HTK* 1961-1962, p. 1057, 1065, 1095 en 1100.
- 14 *HTK* 1962-1963, p. 422, 439-440 en 487-489; stemming op p. 493; *NRC*, 9 jan. 1963.
- 15 *HTK* 1962-1963, p. 657-658 en 660-661; *NRC*, 1 febr. 1963; *HTK* 1962-1963, Bijl. 7182, nr.1, p. 16.
- 16 Suzanne Bodenheimer, *Political Union. A microcosm of European politics, 1960-1966* (Leiden 1967), p. 182-183 en J.L. Heldring, 'De Nederlandse buitenlandse poli-

- tiëk na 1945' in: E.H. van der Beugel e.a. *Nederlandse buitenlandse politiek. Heden en verleden* (Baarn 1978) p. 35.
- 17 Albert Kersten, *Luns. Een politieke biografie* (Amsterdam 2010) p. 218 en 270-271 en Harryvan, *In Pursuit*, p. 147-171 (166-167); Jeffrey W. Vanke, 'An Impossible Union: Dutch Objections to the Fouchet Plan, 1959-1962', *Cold War History*, vol. 2, no. 1 (October 2001) p. 95-112; Yves Stelandre, 'Les pays du Benelux, l'Europe politique et les négociations Fouchet (26 juin 1959-17 avril 1962)', *Journal of European Integration History*, 2 (1996) p. 21-38; Bernard Bouwman, "'Longing for London": the Netherlands and the Political Cooperation Initiative, 1959-62', in: Anne Deighton, *Building Postwar Europe. National Decision-Makers and European Institutions, 1948-63* (Basingstoke en New York 1995) p. 141-158; Mathieu Segers, 'De Gaulle's Race to the Bottom: The Netherlands, France and the Interwoven Problems of British EEC Membership and European Political Union (1958-1963)', *Contemporary European History* 19 (2010) 2, p. 111-132.
- 18 HEK 1964-1965, p. 284; HTK 1964-1965, p. C796; NRC, 11 dec. 1964.
- 19 HTK, 1960-1961, p. 3433, Aanh., p. 15; HTK 1960-1961, p. 467.
- 20 HTK 1960-1961, p. 3186, 3193 en 3303.
- 21 HTK 1961-1962, Bijl. 6500 B XIV, nr. 15, en bijv. HTK 1961-1962, p. 3611 (Van Dijk).
- 22 HTK 1961-1962, Bijl. 6604, nr. 1; HTK 1961-1962, p. 766.
- 23 HTK 1963-1964, Bijl. 7588, nr. 4, p. 1-3; HTK, 1963, Aanh., p. 91; HTK 1963-1964, Aanh., p. 45; HTK 1963-1964, Bijl. 7588, nr. 5, p. 2; S. Patijn in *Nieuw Europa*, okt. 1970, p. 204; HTK 1963-1964, p. 2106.
- 24 HTK 1963-1964, Bijl. 7535, nr. 3, MvT, p. 1; HEK 1963-1964, p. 634; HTK 1963-1964, p. C367-C368 en C372, en HTK 1963-1964, p. 1272-3.
- 25 HTK 1963-1964, p. 1263-1265 en 2063-2064; NRC, 11 juni 1964.
- 26 Na, Archief Tweede Kamer, inv.nr. 4909, Verslag 26 juni 1964 en Notulen MR, 5, 12, 19 juni en 3 juli 1964.
- 27 HTK 1965-1966, Bijl. 8380. Daartoe werd op 30 mei 1967 besloten door de staats- en regeringshoofden.
- 28 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op 'Wat verder ter tafel kwam ...' in: P. van der Heiden en A. van Kessel (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel VIII, *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra, 1963-1967* (Amsterdam 2010) p. 420-421.
- 29 HTK 1963-1964, p. C302; *de Volkskrant*, 8 nov. 1963; Na, Notulen MR, 22 dec. 1963.
- 30 HTK 1963-1964, p. C409.
- 31 HTK 1964-1965, p. 977; 'Wat verder ter tafel kwam ...', p. 420-421; KHA 1965, p. 449; Robert Marjolin, *Le travail d'une vie. Mémoires 1911-1986* (Parijs 1986) p. 345-346.
- 32 HTK 1964-1965, p. C964 en C988.
- 33 HTK 1965-1966, Aanh., p. 38; Na, Notulen MR, 24 sept. en 8 okt. 1965.
- 34 HTK 1965-1966, p. 175-176, 192, 195 en 276-277.
- 35 HTK 1965-1966, p. C695.
- 36 Tenzij anders vermeld, zijn de bronnen te vinden op www.rug.nl/dnnp/verkiezingen/2ekamer/program/index.

- 37 *Nieuw Europa*, maart 1969, p. 61. Vgl. James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) p. 77-78.
- 38 *HTK* 1961-1962, p. 1137-1138.
- 39 'De visie van de KVP op de Europese politiek', *Nieuw Europa*, maart 1970, p. 54.
- 40 *Parlement en kiezer 1965-1966* (Den Haag 1965) p. 104-105 en 107 en *Parlement en kiezer 1969-1970* (Den Haag 1969) p. 107-108 en 111.
- 41 *Parlement en kiezer 1960-1961* (Den Haag 1960) p. 108; 'Nederland en de eenwording van Europa. Posities en uitgangspunten', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 12 (1967) 4, p. 2-12 en *Politiek werkprogramma*, p. 8.
- 42 W. Camphuis, *Voorop in een achterhoedegevecht. De politieke strijd in Nederland voor een versterkt en rechtstreeks gekozen Europees parlement, 1952-1979* (Doctoraalscriptie Nijmegen 1993) p. 51 en A.C.M.W. van Kessel, 'Ruggen recht, heren!' *Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003) p. 41; *Waar moet het met Europa naar toe? Verslag studiedag Nederlandse Equipe (ARP, CHU en KVP) van de Europese Unie van Christen-democraten (EUCD), Scheveningen 13 juni 1969* (Den Haag 1969); *Gemeenschappelijk urgentieprogramma, 1971-1975*, p. 11.
- 43 G.A. van der List, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlandse beleid 1948-1994* (Leiden 1995) p. 139-141 en 159 en C.M. Lesterhuis, 'Van wantrouwen tot geestdrift. De vvd en Europa', *Internationale Spectator* 36 (1982) p. 232 en 237.
- 44 Van der List, *De macht*, p. 157; *NRC*, 4 maart en *de Volkskrant*, 5 maart 1963.
- 45 'Europa en Amerika', *Liberaal reveil*, 8 (1964-1965) p. 64-68.
- 46 Lesterhuis, 'Van wantrouwen', p. 237; S. Singelsma, *Socialisten, Liberalen en Europa. Een onderzoek naar de houding van de PvdA en de vvd ten aanzien van de Europese samenwerking een eenwording, 1945-1980* (Doctoraalscriptie RUG, 1979) p. 26-27.
- 47 P.J.A. Idenburg, 'Verheugende eensgezindheid', *Nieuw Europa*, 10 (1971) p. 83.
- 48 *De Europese Gemeenschap in socialistisch perspectief. Een discussiebijdrage van de Partij van de Arbeid voor de herstructurering van de Europese Gemeenschap* (Amsterdam 1972) p. 8 en 16.
- 49 *HTK* 1963-1964, p. 944; *HTK* 1964-1965, p. C974; *Parlement en kiezer 1965-1966*, p. 126.
- 50 *HTK* 1959, p. 77-78.
- 51 M. Jansen, 'Koekoek in Europa', *Nieuw-Europa* 19 (1966) 6, p. 113.
- 52 Hans Vollaard, 'Protestantism and Euroscepticism in the Netherlands', *Perspectives on European Policy and Society* 7 (2006) 3, p. 285-286; *HTK* 1963, p. 95.
- 53 *HTK* 1971-1972, p. 4289-4290.
- 54 *Parlement en kiezer 1969-1970*, p. 177.
- 55 *Parlement en kiezer 1969-1970*, p. 285.
- 56 *HEK* 1972, p. 51.
- 57 *HTK* 1959-1960, p. 44 en *HTK* 1960-1961, p. 76; *HTK* 1961-1962, p. 59 en *HTK* 1962-1963, p. 73.

- 58 HTK 1966-1967, p. 129; HTK 1965-1966, p. 176 en HTK 1969-1970, p. 247.
- 59 HTK 1962-1963, p. 58; HTK 1963-1964, p. 31 en HTK 1964-1965, p. 116.
- 60 HTK 1965-1966, p. 191 en HTK 1966-1967, p. 140.
- 61 HTK 1969-1970, p. 217 en HTK 1972, p. 191.
- 62 HTK 1960-1961, p. 59 en HTK 1962-1963, p. 81; HTK 1963-1964, p. 48, HTK 1964-1965, p. 132 en HTK 1965-1966, p. 164.
- 63 HTK 1960-1961, p. 50; HTK 1962-1963, p. 89.
- 64 HTK 1965-1966, p. 195.
- 65 HTK 1967-1968, p. 176; HTK 1968-1969, p. 258 en HTK 1969-1970, p. 267.
- 66 HTK 1960-1961, p. 57; HTK 1965-1966, p. 177 en HTK 1969-1970, p. 257.
- 67 HTK 1971-1972, p. 202.
- 68 Interview Bibeb met Westerterp, *Vrij Nederland*, 21 dec. 1974; J. van den Berg, *De anatomie van Nederland* (Amsterdam 1967) p. 196-198 en Rinie Maas, *Tjerk Westerterp. Een 'Friese' Brabander* (Breda 2009) p. 74-75.
- 69 Edwin van Rooyen en Gerrit Voerman, 'Het einde van een tijdperk? De pvda en het verlangen naar Europese partijvorming' in: Frans Becker e.a. (red.), *Het ongemak over Europa* (Amsterdam 2008) p. 149; Van Kessel, *Ruggen recht*, p. 51.
- 70 Van den Berg, *Anatomie van Nederland*, p. 200 en Robert de Bruin, *Les Pays-Bas et l'intégration européenne, 1957-1967* (Parijs 1978) p. 58.
- 71 NRC en de *Volkskrant*, 5 juli 1960; E. van Raalte, *Het Nederlandse parlement* (6e druk; Den Haag 1977) p. 228. De Vaste commissie bestond uit 19 leden en 19 plaatsvervangende leden.
- 72 HTK 1960-1961, p. 76 en HTK 1964-1965, p. 1356.
- 73 HTK 1959-1960, p. 608; HTK 1961-1962, p. 883 en 1260.
- 74 HTK 1963-1964, p. 258, 260 en 262.
- 75 HTK 1965-1966, p. C603-C605; Na, Archief Tweede Kamer, inv.nr. 4901 e.v.
- 76 E.H. van der Beugel, *Nederland in de westelijke samenwerking. Enkele aspecten van de Nederlandse beleidsvorming* (Leiden 1966) p. 14-16.
- 77 Na, Notulen MR, 4-7 dec. 1964; M. Segers (red.) *Diep spel. De Europese dagboeken van Max Kohnstamm, September 1957-Februari 1963* (Amsterdam 2011) passim.
- 78 Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa, 1955-1967. *Teksten van gemeenschappelijke verklaringen, resoluties en mededelingen aan de pers* (Den Haag z.j.) passim; HTK 1967-1968, p. B132-146.
- 79 P.J.A. Idenburg (ARP), aangehaald in: Kennedy, *Nieuw Babylon*, p. 77-78.
- 80 HTK 1971-1972, p. 202 en HTK 1972, p. 205.
- 81 Harryvan, *In Pursuit*, p. 189-199; HTK 1965-1966, p. 1127-1132 en 1137-1139 en HTK 1965-1966, p. C966.
- 82 NRC, 3 febr. 1966.
- 83 NRC, 2 febr. 1966.
- 84 HTK, 1965-1966, Bijl. 8380; HTK, 1965-1966, p. 2040-2053; NRC, 22 juni 1966.
- 85 HEK 1966-1967, p. 30-46; HTK 1966-1967, p. 644; HTK 1966-1967, Bijl. 8800 v, nr. 2, MvT, p. 11; HTK 1967, Bijl. 9080, p. 3; en HTK 1967-1968, Bijl. 9583, nr. 2, Verslag, p. 4.

- 86 *HTK* 1965-1966, p. C982.
- 87 *HTK* 1965-1966, p. C981-2 en 992; Na, Notulen MR, 24 juni 1966; *NRC*, 24 juni 1966.
- 88 Na, Notulen MR, 3 febr. 1967.
- 89 *HTK* 1966-1967, p. 926 en 946.
- 90 *HTK* 1966-1967, p. 973; *NRC*, 12 jan. 1967 en Na, Notulen MR, 3 febr. 1967.
- 91 *HTK* 1967-1968, p. 2417-2419. De Eerste Kamer nam het wetsontwerp op 26 juni 1968 aan met 38 tegen 19 stemmen. Tegen stemden PSP, PVDA, BP en CPN (*HEK* 1967-1968, p. 951).
- 92 *NRC*, 8 en 9 juni 1967; *HTK* 1966-1967, p. C58.
- 93 *HTK* 1967-1968, p. B133-B134, B137-B138 en B145-B146.
- 94 *NRC*, 22 dec. 1967; *HTK* 1967-1968, p. 893-894, 901, 911, 913, 915 en 919-920.
- 95 *HTK* 1968-1969, p. 340-341.
- 96 *HEK* 1968-1969, p. 932-3.
- 97 Zie over deze top: Harryvan, *In Pursuit*, p. 197-214.
- 98 *NRC*, 10 sept. 1969; *HTK* 1969-1970, p. 3721, 3724 en 3738.
- 99 A. Stempels, 'Waar is het Europese Maagdenhuis?', *Nieuw Europa* 22 (1969) nov., p. 218.
- 100 'Dezer dagen', *NRC*, 1 sept. 1969; 'Het wegvallen van een alibi', *Vrij Nederland*, 28 juli 1969.
- 101 Harryvan, *In Pursuit*, p. 221.
- 102 Na, Notulen MR, 5 dec. 1969; *HTK* 1969-1970, p. 1751-1778; *de Volkskrant* en *NRC*, 24 dec. 1969.
- 103 Na, Notulen MR, 5 juni 1970; *HEK* 1971-1972, p. 883; vgl. Harryvan, *In Pursuit*, p. 222.
- 104 Na, Notulen MR, 18 sept. 1970; *HTK* 1970-1971, p. 368.
- 105 *HTK* 1969-1970, p. 4313-4333; *HTK* 1970-1971, p. 1744 en 1846.
- 106 Vgl. Patijn in *Nieuw Europa*, 24 (1971) jan., p. 6; *HTK* 1970-1971, Bijl. 10915 en *HTK* 1970-1971, p. 1454 en 1456.
- 107 *HTK* 1970-1971, p. 1461. In *Parkinson's Law. The Pursuit of Progress* uit 1958 stelde Cyril Parkinson dat de tijd besteed aan een agendapunt omgekeerd evenredig was aan het bedrag waarom het ging.
- 108 *HTK* 1970-1971, p. 1476; *HEK* 1970-1971, p. 248 en 250. CPN, PSP en BP stemden tegen.
- 109 *HTK* 1969-1970, p. 3725; *HTK* 1969-1970 t/m 1977, Bijl. 10696, nrs. 1-20; Vgl. Camp-huis, *Voorop*, p. 90-98.
- 110 *NRC Handelsblad*, 7 juli 1971.
- 111 *HEK* 1971-1972, p. 865.
- 112 *NRC Handelsblad*, 1 dec. 1971; *HTK* 1971-1972, p. 1437, 1442 en 1484.
- 113 *HEK* 1971-1972, p. 839.
- 114 *HTK* 1971-1972, Bijl. 11872, nr. 3, MvT, p. 4 en nr. 4, Verslag, p. 1.
- 115 *HTK* 1971-1972, p. 4255-4257; *de Volkskrant*, 5 sept. 1972.
- 116 *HTK* 1971-1972, p. 4261-4262, 4267 en 4302.
- 117 *HTK* 1971-1972, p. 4273, 4305 en 4319.
- 118 *Ibidem*, p. 4282, 4284, 4290 en 4308; *HEK* 1972, p. 223. De CPN stemde tegen motie en ontwerp.

- 119 Na, Notulen MR, 15 sept. 1972; *HTK* 1972-1973, p. 190-191.
- 120 Na, Notulen MR, 21 okt. 1972; *HEK* 1972, p. 81. Op 2 nov. 1972 zou de oude Tweede Kamer voor het laatst bijeenkomen. Op 22 nov. volgde nog een ingelast loondebat. De verkiezingen vonden op 29 november plaats.
- 121 J.L. Heldring, 'De invloed van de openbare mening op het buitenlands beleid' in: *Nederlandse buitenlandse politiek. Aspecten en achtergronden* (Den Haag 1971) p. 29.

Hoofdstuk 3

- 1 Alfred Pijpers, 'Nationale roerselen in de Nederlandse Europapolitiek' in: Carla van Baalen e.a. (eds.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007. De moeizame worsteling met de nationale identiteit* (Amsterdam 2007) p. 88.
- 2 Marja Kwast-Van Duursen, 'Het Nederlandse EG-beleid: afscheid van de supranationaliteit', *Internationale Spectator* 39 (1985) 11, p. 704-712.
- 3 Duco Hellema, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (4e geactualiseerde druk; Houten 2010) p. 319-321.
- 4 James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) p. 77-78.
- 5 Ton Barning, 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', *Socialisme en Democratie* 46 (1989) 2, p. 58-63.
- 6 R. Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme. De Britse en de Nederlandse sociaal-democratie, de nationale staat en de Europese integratie* (Deventer 1992) p. 468; *Socialisme tussen nu en morgen. Nota bevattende gedachten over onze beginselen, ontwikkelingen in de jaren zestig, problemen waarop de partij een antwoord moet zien te vinden en keuzemogelijkheden die zich daarbij voordoen: ter voorbereiding en begeleiding van de discussies over een nieuw beginselprogramma van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1974) p. 38.
- 7 Zie bijvoorbeeld: J.P. Pronk, 'Naar een geïntegreerd Europees ontwikkelingsbeleid?', *Internationale Spectator* 27 (1973) 5, p. 167-173; Huub A.J. Coppens, 'Nederland in de internationale politiek: meeloper of dissident?', *Internationale Spectator* (29 (1975) 8, p. 468-478. Voor Pronks visie, zie ook: Klaas Wybo van der Hoek en Ruud Koole, 'Jan Pronk over Europa: Van socialisme is niet veel terecht gekomen', *De Nieuwe Linie* 34 (1979) 20, p. 5-6.
- 8 *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* (1972).
- 9 W.J. Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', *Internationale Spectator* 31 (1977) 4, p. 248.
- 10 *HTK* 1972-1973, p. 1567.
- 11 W.J. Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', *Internationale Spectator* 31 (1977) 4, p. 249. Eerder dat jaar had Den Uyl in een kritisch artikel overigens ook al gesteld dat het scheppen van een Europese markt te lang als een ideaal op zichzelf gezien was. Zie: Joop den Uyl, 'Van welvaart naar welzijn in Europa', *Socialisme en Democratie* 30 (1973) 2, p. 69.

- 12 *HTK*, 1973-1974, p. 1257.
- 13 *Ibidem*, p. 1257-1258.
- 14 *Ibidem*, 1973-1974, p. 1350.
- 15 *Ibidem*, 1973-1974, p. 1223, 1233, 1234 en 1253-1254.
- 16 *Ibidem*, 1973-1974, p. 1335.
- 17 *Ibidem*, 1973-1974, p. 1335.
- 18 *Ibidem*, 1973-1974, p. 1335.
- 19 *Ibidem*, 1973-1974, p. 1362.
- 20 Ph. Everts, “‘Het civiele Europa’. Een fraaie conceptie onder het mes’, *Transaktie* 3 (1974) 6, p. 12; J. H. Leurdijk, ‘Nederland en de Europese veiligheid: het civiele Europa in discussie’, *Internationale Spectator* 29 (1975) 9, p. 556; Huub A.J. Coppens, ‘Nederland in de internationale politiek: meeloper of dissident?’, *Internationale Spectator* 29 (1975) 8, p. 478, voetnoot 40; K.P. Bloema, ‘Een nieuwe visie op Europa’, *Peperbek: maandblad voor democraten* 7 (1973) 3, p. 9-10.
- 21 *HTK*, 1973-1974, p. 1359.
- 22 *Ibidem*, p. 1360.
- 23 Voor een uiteenzetting van zijn opvattingen, zie bijvoorbeeld: Arie van der HEK, ‘De Europese Unie betekent het einde van de democratie’, *De Nieuwe Linie*, 14 april 1976. Zie ook: *de Volkskrant*, 18 maart 1976.
- 24 W.J. Veenstra, ‘De Partij van de Arbeid en Europa’, *Internationale Spectator* 31 (1977) 4, p. 249.
- 25 Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv. nr. 601.
- 26 Zie bijvoorbeeld: *HTK* 1974-1975, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 546; *HTK* 1974-1975, p. 3003 en 3021.
- 27 *HTK* 1975-1976, p. 95, 105 en 113. Voor het citaat, zie p. 113.
- 28 *Ibidem*, p. 194.
- 29 *Ibidem*, p. 981-982, 988, 991 en 1001-1002. Voor het citaat, zie p. 1002. Ook in een aantal partijbladen en *Nieuw Europa*, het tijdschrift van de Europese Beweging, verschenen rond deze tijd artikelen waarin het gebrek aan Europese gezindheid van de socialisten en het kabinet aan de kaak gesteld werd. Zie: J.J.M. Penders, ‘Schets buitenlands beleid van kabinet-Den Uyl: geen keerpunt’, *Christelijk Historisch Tijdschrift* 19 (1974) 5, p. 85; ‘Standpunt van de vvd’, *Vrijheid en Democratie*, 22 augustus 1975, p. 19; Hans Wiegel, ‘Advies van de commissie-Spiereburg’, *Nieuw Europa* 1 (1975) 4, p. 177-180; Frans H.J.J. Andriessen, ‘De christen-democraten en het rapport-Spiereburg’, *Ibidem*, p. 186-192; W. Scholten, ‘Het rapport-Tindemans’, *Christelijk Historisch Tijdschrift* 21 (1976) 2, p. 29 en 32.
- 30 *HTK* 1975-1976, p. 988; Florus Wijsenbeek, ‘pvda wil integratie vertragen’, *Vrijheid en Democratie*, 22 augustus 1975, p. 20.
- 31 *HTK* 1975-1976, p. 1020-1021.
- 32 *Ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 699.

- 33 Na, Notulen MR, 8 nov. 1974.
- 34 D.F.J. Bosscher, 'De Partij van de Arbeid en het buitenlands beleid (1945-1973)', *BMGN* 101 (1986) 1, p. 50. Zie ook: Na, Notulen MR, 19 maart 1976; Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv. nr. 601.
- 35 Ed van Thijn, 'Het rapport-Spiereburg en verder', *Nieuw Europa* 1 (1975) 4, p. 181 en 185; *HTK* 1975-1976, p. 986-987 en 5414-5415.
- 36 *HTK* 1976-1977, p. 903-904; *NRC Handelsblad*, 1 juli 1976.
- 37 *HTK* 1976-1977, p. 851; *HTK* 1977, p. 132.
- 38 Programma pvda Tweede-Kamerverkiezingen 1977.
- 39 *HTK* 1973-1974, p. 1342 en 1448. Ook het kabinet deelde deze visie. Zie bijvoorbeeld: Na, Notulen MR, 18 mei 1973.
- 40 *Bouwstenen voor een Europees beleid. Rapport van een commissie van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU* (Den Haag 1976); *Discussienota van de commissie voor buitenlandse politiek van de vvd over Europese eenwording* (z.p. 1975); *Europese eenwording: een nota van het hoofdbestuur van de JOVD* (z.p. 1976); Studiestichting voor radicale politieke vernieuwing, *Europa 'links' laten liggen? Radikale alternatieven voor het rapport 'Tindemans'* (z.p. 1976).
- 41 *HTK* 1974-1975, p. 437-438.
- 42 *Ibidem*, p. 483.
- 43 *HTK* 1974-1975, Bijl. 13 426, Rapport van de Adviescommissie Europese Unie, nr. 2.
- 44 Leo Tindemans, *De Europese Unie. Verslag aan de Europese Raad* (Brussel, december 1975).
- 45 *HTK* 1975-1976, Bijl. 13 426, Nota inzake de Europese Unie, nr. 4 Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken.
- 46 *HTK* 1973-1974, Bijl. 12 600, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1974, Hoofdstuk v, Buitenlandse Zaken, nr. 2, Memorie van Toelichting.
- 47 Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst, 'Learning Interdependence the Hard Way. The Netherlands, European Political Co-operation and the Oil Crisis, 1967-1977', in: F. Knipping en M. Schönwald (red.), *Aufbruch zum Europa der Zweiten Generation. Die europäische Einigung 1969-1984* (Trier 2004) p. 162-164; Ad Melkert, *Het Nederlands buitenlands beleid onder het kabinet-Den Uyl: continuïteit of keerpunt?* (Mededelingen 30 van de Subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen) (Amsterdam 1981) p. 72-73; Marja Kwast-Van Duursen, 'Het Nederlandse EG-beleid: afscheid van de supranationaliteit', *Internationale Spectator* 39 (1985) 11, p. 704-712.
- 48 *HTK* 1973-1974, Bijl. 12 600, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1974, Hoofdstuk v, Buitenlandse Zaken, nr. 2 MvT; *HTK*, 1976-1977, Bijl. 14 100, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1977, Hoofdstuk v, Buitenlandse Zaken, nr. 2, MvT.
- 49 *HTK* 1973-1974, p. 1314-1315; *HTK* 1975-1976, p. 1024.
- 50 *Ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 684-685.

- 51 Werkgroep Buitenland D'66, *Samenhang en Samenspel* (augustus 1976).
- 52 *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 703.
- 53 C.M. Lesterhuis, 'Van wantrouwen tot geestdrift', *Internationale Spectator* 36 (1982) 4, p. 230-238.
- 54 *Discussienota van de commissie voor buitenlandse politiek van de vvd over Europese eenwording* (z.p. 1975); *Europese eenwording: een nota van het hoofdbestuur van de JOVD* (1976); Hans Wiegel, 'Advies van de commissie-Spiereburg', *Nieuw Europa* 1 (1975) 4, p. 178.
- 55 Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv.nr. 601; Ed van Thijn, 'Het rapport-Spiereburg en verder', *Nieuw Europa* 1 (1975 nr. 4) p. 183; *HTK 1973-1974*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. B4; *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 726.
- 56 *HTK 1975-1976* Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 686.
- 57 *HTK 1974-1975*, p. 3014-3015 en 3019; *HTK 1975-1976*, p. 985. Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv.nr. 601.
- 58 "'U moet het genuanceerd zien.' Vraaggesprek met dhr. D.P. Spiereburg', in: A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975* (Den Haag 2001) p. 281. Een aanwijzing dat dit inderdaad het geval zou zijn geweest is ook te vinden in de notulen van de ministerraad. Bij de bespreking van de conceptbegroting van het ministerie van Buitenlandse Zaken merkte de premier op dat hierin veel lof werd toegezwaard aan het rapport van de commissie-Spiereburg. 'Dat zou de indruk kunnen wekken alsof de regering daarover het standpunt al heeft bepaald.' Deze opmerking kan worden geïnterpreteerd als feitelijk juiste kanttekening, maar ook als een aanwijzing dat de premier dergelijke lovende woorden om inhoudelijke redenen liever achterwege gelaten zag worden. Zie: Na, Notulen MR, 28 aug. 1975.
- 59 Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv. nr. 601.
- 60 *HTK 1973-1974*, p. 1243; *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 690.
- 61 Henk Waltmans, 'De PPR en de Europese Gemeenschap', *Nieuw Europa* 1 (1975) 4, p. 167-176; Studiestichting voor radicale politieke vernieuwing, *Europa "links" laten liggen?*. Voor het citaat, zie: Waltmans, 'De PPR', p. 171.
- 62 *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 691 en 728.
- 63 Zie bijvoorbeeld: *Discussienota van de commissie voor buitenlandse politiek van de vvd over Europese eenwording* (1975); Werkgroep Buitenland D'66, *Samenhang*

- en Samenspel* (augustus 1976); *Bouwstenen voor een Europees beleid*; Andriessen, 'De christen-democraten en het rapport-Spiereburg', p. 186; *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 684-685 en 727-728; *HTK 1975-1976*, p. 1001.
- 64 Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv.nr. 601; Van Thijn, 'Het rapport-Spiereburg en verder', p. 183.
- 65 *Discussienota van de commissie voor buitenlandse politiek van de vvd over Europese eenwording* (1975); Werkgroep Buitenland D'66, *Samenhang en Samenspel* (augustus 1976).
- 66 *HTK 1976-1977*, p. 878-881.
- 67 Werkgroep Buitenland D'66, *Samenhang en Samenspel* (augustus 1976); *Discussienota van de commissie voor buitenlandse politiek van de vvd over Europese eenwording* (1975); *HTK 1973-1974*, p. 1252-1253 en 1348; *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 725 en 734; M. Wessels, 'Wat is in de afgelopen decennia de visie van de vvd op de Europese samenwerking geweest?', in: W.F. van Eekelen, M. Patijn en J.G.C. Wiebenga (red.), *De vvd en de Europese Unie. Een stellingname ten aanzien van Europese ontwikkelingen* (Den Haag 2001) p. 33.
- 68 Jean Penders en Marja Kwast, 'The Netherlands and Political Union' in: A. Pijpers (red.), *The European Community at the Crossroads. Major Issues and Priorities for the EC Presidency* (Dordrecht, Boston en Londen 1992 p. 256-257; J.J.C. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles. A Study of Dutch Foreign Policy* (Leiden 1985), p. 179; Hellema, *Nederland in de wereld*, p. 286.
- 69 *HTK 1973-1974*, p. 1308-1309; *Ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. B8; *HTK 1974-1975*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 553.
- 70 *HTK 1974-1975*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 553; *HTK 1974-1975*, p. 3068; *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 706-707.
- 71 *Het Parool*, 14 mei 1975; Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles*, p. 180; Hellema, *Nederland in de wereld*, p. 286-287. Ook minister Pronk behoorde tot de vroege bekeerlingen en verkondigde in de ministerraad al in 1974 dat 'een open standpunt ten aanzien van conferenties op het niveau van regeringschefs' moest worden ingenomen. Zie: Na, Notulen MR, 8 nov. 1974.
- 72 *HTK 1974-1975*, p. 3068; *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 706-707.
- 73 *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 701-702; *HTK 1976-1977*, p. 1815.
- 74 *HTK 1973-1974*, p. 1308; *HTK 1974-1975*, p. 3021 en 3035-3036. Zie hierover ook: Penders en Kwast, 'The Netherlands and Political Union', p. 257.
- 75 *HTK 1973-1974*, p. 1223, 1232, 1234, 1253, 1264, 1342 en 1350; *HTK 1973-1974*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. B1, B3, B4 en B7; *HTK 1974-1975*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 545 en 546; *HTK 1974-1975*, p. 3002-3003,

- 3006 en 3021; *HTK* 1975-1976, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 681, 690 en 701-703; *HTK* 1976-1977, p. 1802-1803 en 1814.
- 76 *HTK* 1974-1975, p. 3008.
- 77 *HTK*, 1973-1974, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. B7; *HTK* 1974-1975, p. 3014 en 3035; *HTK* 1975-1976, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 706.
- 78 *HTK* 1974-1975, p. 3035.
- 79 Zie bijvoorbeeld: *HTK* 1973-1974, Bijl. 14 383, Goedkeuring van de op 20 september 1976 te Brussel tot stand gekomen Akte betreffende de rechtstreekse verkiezing van de leden van het Europese Parlement (Trb. 1976, 175), nr. 3, MvT; *HTK* 1976-1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 669 en 675; *HTK* 1977-1978, p. 3223.
- 80 *HTK* 1973-1974, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. B6.
- 81 *HTK* 1976-1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 662; *HTK* 1977, p. 129.
- 82 *HTK* 1977, p. 135.
- 83 *HTK* 1976-1977, p. 862; *HTK* 1977, p. 125-126. Zie ook: Verkiezingsprogram GPV 1977; 'Voor een Europa van samenwerkende nationale staten', GPV-manifest voor Europese verkiezingen, 1979; H.M. Boerland, *De houding van de kleine protestants-christelijke partijen ten aanzien van de Europese integratie* (kandidatenscriptie eigentijdse geschiedenis RUG, 1981) p. 14-15.
- 84 *HTK* 1976-1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 668-669.
- 85 *HTK* 1977, p. 185.
- 86 *HTK* 1976-1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 672.
- 87 Ibidem, p. 665.
- 88 Ibidem, p. 673-674; *HTK* 1977, p. 133 en 159.
- 89 *HTK* 1976-1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 660, 665, 666, 672, 686 en 694; *HTK* 1977, p. 131, 154 en 157.
- 90 Zie hierover bijvoorbeeld: S. Patijn, 'Verkiezingen voor het Europees Parlement', *Internationale Spectator* 30 (1976) 1, p. 50-51.
- 91 *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 044, Regeling voor de verkiezing in Nederland van leden van het Europese Parlement (Wet Europese Verkiezingen), nr. 1/2, KB/OvW.
- 92 *HTK* 1977-1978, p. 3350.
- 93 Ibidem.
- 94 H. Abma, 'Is deelname aan Europese verkiezingen in strijd met ons program?', *De Banier* 57 (1978) 43, p. 1.
- 95 *HTK* 1977-1978, p. 3203 en 3349.
- 96 *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 044, Regeling voor de verkiezing in Nederland van leden van het Europese Parlement (Wet Europese Verkiezingen) nr. 3, MvT.
- 97 *HTK* 1977-1978, p. 3202, 3206-3208, 3223, 3314-3316 en 3323-3324.
- 98 Ibidem, p. 3209-3210 en 3317-3318.
- 99 Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009) p. 29; W.A.F. Camphuis, *Voorop in een achterhoedegevecht. De politieke strijd in Nederland voor een versterkt en rechtstreeks gekozen Europees Parlement, 1952-1979* (Doctoraalscriptie Nijmegen

- 1993) p. 108; Brochure Nationaal Comité Europese Verkiezingen, 'Kom op voor Europa. Overzicht Europese verkiezingen', 23 mei 1979.
- 100 Brochure Anti Verkiezings Komitee: 'Wie stemt, stemt toe', mei 1979.
- 101 Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Verslag van de WBS-konferentie gehouden op 14 januari 1978'. Zie met betrekking tot deze conferentie ook: Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Studiemap voor de WBS-konferentie op 14 januari 1978'; Jonge Socialisten, 'Partij van de Arbeid en Europa', 1978.
- 102 Verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Europese verkiezingen, 1979.
- 103 Klaas Wybo van der Hoek en Ruud Koole, 'Jan Pronk over Europa: Van socialisme is niet veel terecht gekomen', *De Nieuwe Linie* 34 (1979) 20, p. 6.
- 104 Voor een discussie, zie: J.Th. Degenkamp, 'Niet verkieslijke verkiezingen', *Internationale Spectator* 32 (1978) 11, p. 657-660; A. Vondeling, 'Wie nauw naar de Europese verkiezingen kijkt hoeft geen kniesoor te worden', *Internationale Spectator* 33 (1979) 1, p. 46-50; J.Th. Degenkamp, 'Verkiezingen Europees Parlement: een tegenstem nu een stem tegen niet mogelijk is', *ibidem*, p. 200-202. Zie ook: Anne Vondeling, 'Het Europa van aarzelende burgers', *Socialisme en Democratie* 36 (1979) 7-8, p. 361-362. Voor een discussie tussen de pvdA-Kamerleden Patijn en Van der Hek, zie: Daan Dijkman en John Jansen van Galen, 'Twistgesprek': Van der Hek, versus Patijn. Het Europese dilemma', *Haagse Post* 66 (1979) 5, p. 6-9.
- 105 Max van Weezel, 'Het is een pressiegroep, maar dan van een geciviliseerde soort', *Vrij Nederland* 40 (1979) 15, p. 9.
- 106 Voerman en Van de Walle, *Met het oog op Europa*, p. 30.
- 107 *Trouw*, 22 mei 1979.
- 108 G.A. van der List, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlandse beleid 1948-1994* (Leiden 1995) p. 271; *HTK* 1973-1974, p. 1223-1224; *HTK* 1975-1976, p. 982; *ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 681.
- 109 Lesterhuis, 'Van wantrouwen tot geestdrift', p. 230.
- 110 Slechts een beperkt deel van de partij was geïnteresseerd, en bij de campagne was slechts een deel van de partij echt betrokken. Zie: Camphuis, *Voorop in een achterhoedegevecht*. p. 106-107; Europese eenwording: een nota van het hoofdbestuur van de JOVD (1976). Hoewel er weinig kritiek werd geuit, werd de pro-Europese partijlijn bijvoorbeeld niet door iedereen in de partij gedeeld. Zo vond de fractievoorzitter van de vvd in de Eerste Kamer, Harm van Riel, dat met het EEG-verdrag het maximumniveau van integratie wel bereikt was. Zie: Lesterhuis, 'Van wantrouwen tot geestdrift', p. 237.
- 111 In 1977 namen KVB, ARP en CHU met één kandidatenlijst deel aan de Tweede Kamerverkiezingen; in 1980 volgde de definitieve oprichting van het CDA.
- 112 Programma vvd Tweede Kamerverkiezingen 1977; 'Niet bij brood alleen', programma CDA Tweede Kamerverkiezingen 1977; 'Het redelijk alternatief', programma D'66 Tweede Kamerverkiezingen 1977; D'66 Europees Programma 1979.

- 113 J.B. Dik, 'ARP, CHU, KVP, D'66, PvdA en VVD en de Europese samenwerking en eenwording, 1945-1980', *Nieuw Europa* 7 (1981) 1, p. 28; Permanente Programadviescommissie, Derde jaarlijks advies en oordeel van het Algemeen Bestuur: 'Europese Gemeenschap: impasse en perspectief', Den Haag 1977.
- 114 'Het redelijk alternatief', programma D'66 Tweede Kamerverkiezingen 1977.
- 115 Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009), p. 38.
- 116 Ibidem, p. 49.
- 117 Ibidem, p. 42; Peter van der Klugt, 'Hoe wordt er binnen de PvdA over de komende Europese verkiezingen gedacht: nog steeds ongelukkig met Europa?', *Voorwaarts* 3 (1982) 5-6, p. 8-11.
- 118 Hans van Borselen, 'De gescheiden wegen van de Europese Gemeenschap en links Nederland', *Europa in beweging* 9 (1983/1984) 10, p. 12-13; Hans van Borselen, 'Groen Progressief Akkoord. Rood en groen: kun je dat wel samen doen?', Ibidem, p. 16; Rob van den Toorn, 'De groene partij. Keerpunt in de gescheiden wegen van de Europese Gemeenschap en links Nederland?', Ibidem, p. 14-15.
- 119 Wim Schoutendorp, 'Europese politiek, uitdaging voor links', *Socialisties Perspectief* 4 (1984) (gezamenlijk nummer met *Komma* en *Radikale Notities*) 3, p. 35-36; Nel van Dijk, 'Europa - de EG: wat doen wij ermee?', *CPN-ledenkrant* (1984) 4, p. 7; *Trouw*, 20 december 1985. Kijkend naar de nationale verkiezingsprogramma's valt wat betreft de PSP ook op dat de programma's voor 1977 en 1981 nog spreken van een uittreden van Nederland uit de EG, terwijl het programma voor 1986 voorschrijft: 'Zonodig [sic] uittreding uit de EG.' Ook de PPR-programma's werden geleidelijk rustiger van toon waar het de Europese integratie betrof.
- 120 A.G. Harryvan, 'De ontwikkeling van een regionaal-monetair regime in Europa', in: A.G. Harryvan, J. van der Harst en P.M.E. Volten, *Internationale organisatie. Samenwerking en regimevorming in de internationale betrekkingen* (Assen 1999) p. 253-256.
- 121 Desmond Dinan, *Europe Recast. A History of European Union* (Basingstoke 2004) p. 173-174.
- 122 Kwast-Van Duursen, 'Het Nederlandse EG-beleid', p. 706; C.A. van der Klaauw, *Een diplomatenleven. Memoires*. (Amsterdam 1995) p. 252-253; Na, Notulen MR, 7 juli 1978.
- 123 Kwast-Van Duursen, 'Het Nederlandse EG-beleid', p. 706; Van der Klaauw, *Een diplomatenleven*, p. 252-253.
- 124 *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 795, 797 en 799.
- 125 Ibidem, p. 799.
- 126 Ibidem, p. 793.
- 127 *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 1, Brief van de Minister van Financiën; *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 793-794, 796, 799-800, 802; *HTK* 1978-1979, p. 1909-1910, 1912, 1916, 1921.
- 128 Ibidem, p. 1916.

- 129 Ibidem, p. 1912.
- 130 Ibidem, p. 1932.
- 131 Ibidem, p. 1920-1921.
- 132 Ibidem, p. 1915-1916 en 2840. Zie ook: Europees programma PPR, 1979.
- 133 *HTK* 1977-1978, Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken, p. 798; *HTK* 1978-1979, p. 1914-1915, 1929 en 2834-2835.
- 134 *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 1, Brief van de Minister van Financiën.
- 135 *HTK* 1978-1979, Bijl. 15 414, Europese Raad op 4 en 5 december 1978, nr. 1, Brief van de Minister van Buitenlandse Zaken; *HTK* 1978-1979, p. 1917, 1925, 2830, 2831, 2850 en 2857.
- 136 *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 2, Verslag van een mondeling overleg; *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 3, Brief van de Minister van Financiën.
- 137 *HTK* 1978-1979, p. 2827-2828 en 2857.
- 138 *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 801.
- 139 *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 1, Brief van de Minister van Financiën; *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 799, 802; *HTK* 1978-1979, p. 1913 en 5462.
- 140 *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 801; *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 2, Verslag van een mondeling overleg.
- 141 *HTK* 1978-1979, p. 1909.
- 142 Ibidem, p. 1909-1910, 2827-2828, 2857 en 5465.
- 143 Ibidem, p. 1909-1910; *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 2, Verslag van een mondeling overleg.
- 144 *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 797; *HTK* 1978-1979, p. 1917 en 2830-2831.
- 145 Het plan is te vinden in een bijlage bij: *HTK* 1982-1983, Bijl. 17 600 Rijksbegroting voor het jaar 1983, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 94, Verslag van een mondeling overleg. In de erop volgende jaren bleef dit plan centraal staan in het Europese beleid van de sociaaldemocraten. Zie bijvoorbeeld: 'Europa 1984. Verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Europese verkiezingen 1984'; 'De toekomst is van iedereen', PvdA-verkiezingsprogramma 1986-1990.
- 146 *HTK*, 1982-1983, p. 3303-3306, 3312-3313 en 3325-3327; *HTK* 1983-1984, p. 1854-1856, 1966, 1983-1984, 2141, 3004.
- 147 Desmond Dinan, *Europe Recast*, p. 181-183 en 186-189.
- 148 Zie bijvoorbeeld: *HTK* 1979-1980, Bijl. 16 090, Goedkeuring van het op 28 mei 1979 te Athene tot stand gekomen Verdrag betreffende de toetreding van de Helleense Republiek tot de Europese Economische Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie, nr. 3, MvT; *HTK* 1984-1985, Bijl. 19 122, Goedkeuring van het op 12 juni 1985 te Madrid en Lissabon tot stand gekomen Verdrag betreffende de toetreding van het Koninkrijk Spanje en de Portugese Republiek tot de Euro-

- pese Economische Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie, nr. 3, MvT.
- 149 *HTK* 1977, Bijl. 14 513, Verslag betreffende de uitwerking en toepassing van de Verdragen tot oprichting van de EEG en Euratom, nr. 3, Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Voor een uiteenzetting van de voors en tegens van de uitbreiding, zie ook: H.H.J. Labohm, J.G. Petit en J.H.M. Tak, 'Uitbreiding van de Europese Gemeenschap: op hoop van zegen', *Internationale Spectator* 31 (1977) 8, p. 474-488.
- 150 *HTK* 1977, Bijl. 14 513, Verslag betreffende de uitwerking en toepassing van de Verdragen tot oprichting van de EEG en Euratom, nr. 3, Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Voor de kritiek van een aantal ministers op dit standpunt, zie: Na, Notulen MR, 18 aug. 1977.
- 151 *HTK* 1979-1980, Bijl. 16 090, Goedkeuring van het op 28 mei 1979 te Athene tot stand gekomen Verdrag betreffende de toetreding van de Helleense Republiek tot de Europese Economische Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie, nr. 3, MvT.
- 152 *HTK* 1977, Bijl. 14 513, Verslag betreffende de uitwerking en toepassing van de Verdragen tot oprichting van de EEG en Euratom, nr. 3, Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken.
- 153 Na, Notulen MR, 18 aug. 1977. Dat de regering in haar beleid ten opzichte van de jonge mediterrane democratieën rekening hield met de strategische verhouding tussen Oost en West blijkt ook elders. Zie bijvoorbeeld: Na, Notulen MR, 18 juli 1975.
- 154 H.H.J. Labohm, J.G. Petit en J.H.M. Tak, 'Uitbreiding van de Europese Gemeenschap: op hoop van zegen', *Internationale Spectator* 31 (1977) 8, p. 483-484.
- 155 *HTK* 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 11-12 en 16.
- 156 *Ibidem*, p. 20.
- 157 *HTK* 1984-1985, Bijl. 19 122, Goedkeuring van het op 12 juni 1985 te Madrid en Lisabon tot stand gekomen Verdrag betreffende de toetreding van het Koninkrijk Spanje en de Portugese Republiek tot de Europese Economische Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie, nr. 3, MvT; *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-2; *HTK* 1984-1985, p. 3772; *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-41; *HTK* 1985-1986, p. 871, 879, 883 en 890; Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, *De Europese integratie onderweg. Enkele liberale bouwstenen* ('s-Gravenhage 1984).
- 158 *HTK* 1975-1976, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 734; *HTK* 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 19; *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 842; *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p.1385 en 1748-1750.
- 159 Werkgroep Buitenland D'66, *Samenhang en Samenspel* (augustus 1976).
- 160 *HTK* 1975-1976, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 733-734.
- 161 *HTK* 1977-1978, p. 961; *HTK* 1978-1979, p. 3098. Zie ook: *HTK* 1976-1977, p. 847; *HTK* 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 13-14.

- 162 Van der List, *De macht van het idee*, p. 220.
- 163 HEK 1975-1976, p. 906.
- 164 HTK 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1743-1744.
- 165 Permanente Programadviescommissie, *Derde jaarlijks advies en oordeel van het Algemeen Bestuur: 'Europese Gemeenschap: impasse en perspectief'* (Den Haag 1977).
- 166 HTK 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 16; HTK 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 844.
- 167 Permanente Programadviescommissie, *Derde jaarlijks advies*; HTK 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 843; HTK 1978-1979, p. 3203.
- 168 HTK 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 14; HTK 1978-1979, p. 3203. Zie ook: Permanente Programadviescommissie, *Derde jaarlijks advies*; Programma CDA Tweede-Kamerverkiezingen 1981.
- 169 Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Verslag van de WBS-konferentie gehouden op 14 januari 1978'. Zie met betrekking tot deze conferentie ook: Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Studiemap voor de WBS-konferentie op 14 januari 1978'. Zie ook: H. Vredeling, 'In het dal van de Europese samenwerking', *Socialisme en Democratie* 34 (1977) 12 p. 585; Harry van den Bergh, 'De Europese Gemeenschap gesteld voor dilemma's en tegenstrijdigheden', *ibidem*, p. 593-594.
- 170 Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Verslag van de WBS-konferentie gehouden op 14 januari 1978'.
- 171 HTK 1975-1976, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 731-733; HTK 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 11, 13 en 29; Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Verslag van de WBS-konferentie gehouden op 14 januari 1978'. Zie met betrekking tot deze conferentie ook: Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Studiemap voor de WBS-konferentie op 14 januari 1978'.
- 172 HTK 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 16, 19, 23 en 24; HTK 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 840 en 842-843; HTK, 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1377, 1381 en 1389.
- 173 HTK 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1742; HTK 1979-1980, p. 4537.
- 174 Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv.nr. 601; HTK 1975-1976, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 731-733; HTK 1976-1977, p. 850-851.
- 175 Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv.nr. 601.
- 176 HTK 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 9; HTK 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 840; HTK 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1377.

- 177 *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1746-1748.
- 178 *HTK* 1979-1980, p. 4537.
- 179 *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1742-1743, 1750-1753 en 1763.
- 180 'Signalen voor Goede Politiek', verkiezingsprogram SGP 1977; 'Gerechtigheid verhoogt een volk', Verkiezingsprogramma SGP 1981-1985; *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1383 en 2458; *HTK* 1981-1982, p. 1864; *HTK*, 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-1; *HTK* 1983-1984, p. 1878 en 3965; *HTK* 1984-1985, p. 3768.
- 181 *HTK* 1980-1981, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 25-34; *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-24; *HTK* 1983-1984, p. 1861; *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-27.
- 182 *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-2.
- 183 *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2457; *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-6; *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-19 en 33-37; *HTK* 1983-1984, p. 1953, 3977; *HTK* 1984-1985, p. 2159.
- 184 'Weerwerk', pvda-verkiezingsprogram 1981-1985; *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, 2-7 en 2-8; *HTK* 1981-1982, p. 2738.
- 185 Schelto Patijn e.a., *Europa, kansen en beperkingen* (uitgave van Stichting Vormingswerk Partij van de Arbeid, 1983) p. 26; *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-3; *HTK* 1985-1986, p. 866-867.
- 186 *HTK* 1979-1980, p. 5414 en 5442.
- 187 *HTK* 1985-1986, p. 1087.
- 188 Ibidem, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 14-8.
- 189 Voor de positie van het GPV inzake een noordelijke uitbreiding, zie: E. van Middelhoop, 'Het Ontwerp van Verdrag tot oprichting van de Europese Unie. Een commentaar', *Ons Burgerschap* 38 (1985) 2, p. 14; *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-14; *HTK* 1985-1986, p. 876; *HTK* 1985-1986, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 14-8.
- 190 *HTK* 1985-1986, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 14-8, 14-9, 14-28 en 14-36.
- 191 In dit Comité van Wijzen zaten verder nog Robert Marjolin, een Fransman en voormalig vicevoorzitter van de Commissie, en Edmund Dell, een Britse oud-minister.
- 192 Dinan, *Europe Recast*, p. 178-181 en 198-199.
- 193 Ibidem, p. 196-198 en 208-210.
- 194 Zie bijvoorbeeld: *HTK*, 1977-1978, Bijl. 14 800, Rijksbegroting voor het jaar 1978, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 2, MvT; *HTK* 1978-1979, Bijl. 15 300, Rijksbegroting voor het jaar 1979, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 2, MvT; *HTK* 1980-1981, Bijl. 16 400, Rijksbegroting voor het jaar 1981, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 2, MvT; *HTK* 1983-1984, Bijl.

- 18 100, Rijksbegroting voor het jaar 1984, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 2, MvT.
- 195 *HTK* 1979-1980, p. 1105; *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2452; *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-27, 2-33, 2-34, 2-38, 2-43, 2-44. VVD-woordvoerder Bolkestein was aanvankelijk niet geheel afwijzend, omdat tegenover meer bevoegdheden voor de Europese Raad ook meer bevoegdheden voor het Europese Parlement zouden staan, maar hij kwam hier vrijwel direct van terug. Zie: *Ibidem*, p. 2-25, 2-42 en 2-43; *HTK* 1981-1982, p. 1833-1834.
- 196 *HTK* 1978-1979, Bijl. 15 424, Positie van de Minister-President in verband met diens lidmaatschap van de Europese Raad, nr. 1, Brief van de minister-president, minister van Algemene Zaken; *HTK* 1978-1979, p. 3559-3560, 3563-3565, 3567-3568, 3739-3740, 3742 en 3944.
- 197 *Ibidem*, p. 3078, 3090, 3095, 3098, 3110, 3172, 3201-3202, 3209; *HTK* 1979-1980, p. 1107; *ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2450. Zie ook: L.J. Brinkhorst, 'Nederland in de Europese Gemeenschap: terugblik en vooruitzicht', *Internationale Spectator* 32 (1978) 12, p. 369.
- 198 *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2449-2452 en 2454.
- 199 *Ibidem*, p. 2450.
- 200 Zie bijvoorbeeld: Programma CDA Tweede Kamerverkiezingen 1981; 'Samen aan 't werk', verkiezingsprogramma VVD 1981; D'66 Europees Programma 1979; Prof.MR. B.M. Teldersstichting, *De Europese integratie onderweg. Enkele liberale bouwstenen* ('s-Gravenhage 1984); Permanente Programadviescommissie, *Derde jaarlijks advies*.
- 201 Zie bijvoorbeeld: *HTK* 1979-1980, p. 1115; *HTK* 1980-1981, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 25-5; *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-25 en 2-43; *HTK* 1981-1982, p. 1834 en 2549; *HTK* 1982-1983, Bijl. 17 600 Rijksbegroting voor het jaar 1983, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 94, Verslag van een mondeling overleg; *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-7 en 97-9; *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-12, 65-16 en 65-56.
- 202 'Weerwerk', pvdA-verkiezingsprogramma 1981-1985; 'Europa 1984. Verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Europese verkiezingen 1984'. Zie ook: Patijn e.a., *Europa, kansen en beperkingen* p. 17-18.
- 203 'De toekomst is van iedereen', pvdA-verkiezingsprogramma 1986-1990.
- 204 Programma PPR Tweede Kamerverkiezingen 1977; Europees programma PPR, 1979; PPR-programma 1981-1985.
- 205 *HTK* 1981-1982, p. 2549.
- 206 'Punten waar de CPN voor optreedt bij de Europese verkiezingen', Europees verkiezingsprogramma CPN, 1979.
- 207 'Voor een Europa van samenwerkende nationale staten', GPV-manifest voor Europese verkiezingen, 1979; 'Voor nationale zelfstandigheid in de Europese Sa-

- menwerking', GPV Verkiezingsprogramma Europese Verkiezingen, 1984; 'Aan alle kiezers', Programma SGP Tweede Kamerverkiezingen 1986; *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-14, *HTK* 1984-1985, p. 2161; *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-25.
- 208 *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-13. Voor de programma's, zie: 'Om U te dienen', verkiezingsprogramma RPF 1981-1985; RPF Verkiezingsprogramma Europese Verkiezingen 1984; 'Waar het op aankomt. Bijbels verantwoord beleid', Programma RPF Tweede Kamerverkiezingen 1986.
- 209 *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-24 en 65-25. Ook op andere punten verschilden Wagenaars koers overigens van die van zijn partij, waardoor het in 1985 kwam tot een breuk kwam.
- 210 S. Rozemond, *Nederland in West-Europa. Een plaatsbepaling* ('s-Gravenhage 1987) p. 110; Kwast-Van Duursen, 'Het Nederlandse EG-beleid', p. 709.
- 211 *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-17.
- 212 Voor uitleg over de rol van de verschillende Europese organen in de begrotingsprocedure en de onderlinge twisten hierover in de hier besproken periode, zie: Richard Corbett, *The European Parliament's rol in closer EU integration* (Basingstoke, 1998) p. 92-113.
- 213 *HTK* 1983-1984, p. 3955, 3966, 3975-3978, 3981 en 3993; *Ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-2, 97-8, 97-10, 97-16 en 97-21; *HTK* 1984-1985, p. 2158, 2161, 2168 en 2171.
- 214 *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-17. Ook Patijns partij zou de voorwaarde van democratisering voor bevoegdheidsoverdracht in haar verkiezingsprogramma voor 1986 overigens loslaten. Zie: 'De toekomst is van iedereen', pvda-verkiezingsprogramma 1986-1990.
- 215 Voor deze opvatting, zie bijvoorbeeld: H. Vredeling, 'In het dal van de Europese samenwerking', *Socialisme en Democratie* 34 (1977) 12, p. 588; Permanente Programadviescommissie, *Derde jaarlijks advies*; B. Beumer, 'Europa in christen-democratisch perspectief', *A.R. staatkunde* 49 (1979) 5, p. 168; Stichting wetenschappelijk bureau D'66, *Studiedagen Europa* (voorjaar 1979); *HTK* 1976-1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 669; *HTK* 1979-1980, Bijl. 15 800, Rijksbegroting voor het jaar 1980, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 2, MvT.
- 216 *HTK* 1980-1981, p. 2815-2830, 2838-3852, 2900-2944; *HTK* 1981-1982, p. 1832-1871 en 1922-1966; *HTK* 1982-1983, p. 1573-1598, 1657-1679, 1681-1693, 1848-1849.
- 217 'Binnenhof-Brussel. Nederlandse controle op Europese besluitvorming (rapport van een studiegroep ad hoc van de EBN)', *Nieuw Europa* 10 (1984) 1, p. 29.
- 218 *Ibidem*, p. 25.
- 219 *Ibidem*.
- 220 Brinkhorst, 'Nederland in de Europese Gemeenschap', p. 368.
- 221 *Ibidem*; *HTK* 1978-1979, p. 3096.
- 222 *HTK* 1978-1979, p. 3177-3178.
- 223 *HTK* 1980-1981, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 25-21.

- 224 Ibidem.
- 225 *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2449 en 2455; *HTK* 1981-1982, p. 1846, 1953, 1957 en 1962; Ibidem, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-25; *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-26; *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-13; H.R. Nord, 'Lusten en lasten van het komende Nederlandse voorzitterschap in de Europese Gemeenschap', *Liberaal Reveil* 22 (1980) 2, p. 14.
- 226 *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-13.
- 227 *HTK* 1981-1982, p. 1925; *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-32.
- 228 *HTK* 1980-1981, p. 2828 en 2866; *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-26, 2-35 en 2-36; *HTK* 1981-1982, p. 1888 en 1990; *HTK* 1982-1983, p. 1583; Ibidem, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-19, 33-26 en 33-27. Zie ook: Verkiezingsprogramma Democraten '66 1981-1985; Prof.MR. B.M. Telders-stichting, *De Europese integratie onderweg. Enkele liberale bouwstenen* ('s-Gravenhage 1984); Reny Dijkman, 'Hans Nord: "Europa leeft bij onze leden"', *Vrijheid en Democratie* (1984) nr. 1305.
- 229 Permanente Programadviescommissie, *Derde jaarlijks advies*.
- 230 'Niet bij brood alleen', programma CDA Tweede Kamerverkiezingen 1977.
- 231 *HTK* 1980-1981, p. 2820, 2855 en 2904.
- 232 Ibidem, p. 2931-2932.
- 233 Ibidem, p. 2904 en 2938-2939.
- 234 Ibidem, p. 2994.
- 235 Patijn e.a., *Europa, kansen en beperkingen*.
- 236 *HTK* 1980-1981, p. 2995.
- 237 'Europa 1984. Verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Europese verkiezingen 1984.' Zie ook: *HTK* 1983-1984, p. 1856-1857 en 1985; *HTK* 1984-1985, p. 3751-3752.
- 238 *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-28 en 2-29; *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-21.
- 239 *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-19.
- 240 *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-26 en 2-45; *HTK* 1982-1983, Bijl. 17 600, Rijksbegroting voor het jaar 1983, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 94, Verslag van een mondeling overleg; *HTK*, 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-24.
- 241 'Voor een Europa van samenwerkende nationale staten', GPV manifest voor Europese verkiezingen, 1979; Verkiezingsmanifest van de SGP, 1979; 'Euromanifest SPG, RPF en GPV Europese verkiezingen 1984.'
- 242 *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-32.
- 243 *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-7.
- 244 Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa'.

- 245 'Europa 1984. Verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Europese verkiezingen 1984.'
- 246 Zie bijvoorbeeld: Permanente Programadviescommissie, Derde jaarlijks advies en oordeel van het Algemeen Bestuur: 'Europese Gemeenschap: impasse en perspectief', Den Haag 1977; B.M. Teldersstichting, *De Europese integratie onderweg*; Stichting wetenschappelijk bureau D'66, *Studiedagen Europa*.
- 247 *HTK* 1984-1985, p. 3760.
- 248 Zie bijvoorbeeld: 'Om u te dienen', verkiezingsprogramma RPF 1981-1985; 'Voor nationale zelfstandigheid in de Europese samenwerking', GPV Verkiezingsprogramma Europese Verkiezingen, 1984; *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-25; *HTK* 1983-1984, p. 1884 en 3962; *HTK* 1983-1984, p. 3965; *ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-12.
- 249 *HTK*, 1983-1984, p. 3957.
- 250 De term 'permissieve consensus' is ontleend aan Jan Rood en Hendrik Vos, 'Het EU-beleid van Nederland en België sinds het einde van de Koude Oorlog', in: Duco Hellema, Rik Coolsaet en Bart Stol (red.), *Nederland-België. De Belgisch-Nederlandse betrekkingen vanaf 1940* (Amsterdam 2011), p. 256.

Hoofdstuk 4

- 1 Met de motie Van Iersel (CDA)–Van der Vaart (PvdA) van 11 juni 1990 verzocht zij de regering 'de Kamer snel en beknopt te informeren over de inhoud en de betekenis van de door de Europese Commissie (EC) ingediende voorstellen voor richtlijnen', *HTK* 1989-1990, 21 109, nr. 17, Motie van de leden Van der Vaart en Van Iersel.
- 2 De Eerste en Tweede Kamer toetsen jaarlijks een aantal Europese wetsvoorstellen op subsidiariteit, vanuit de doelstelling dat de EU zich niet mag bemoeien met zaken die even goed of beter op een lager niveau kunnen worden geregeld.
- 3 Beynen, P. *De Tweede Kamer en de Europese Unie; goede buur of verre vriend? Een onderzoek naar de Nederlandse parlementaire beïnvloeding van Europese besluitvorming* (MA-scriptie Internationale Betrekkingen; Rijksuniversiteit Groningen 2010) p. 36-37.
- 4 Al bleef die instemming in Nederland voortduren: gedurende de periode 1981-2010 was de steun in de publieke opinie voor het Nederlandse lidmaatschap van de EG/EU nooit lager dan 62% en de afwijzing van het lidmaatschap nooit hoger dan 12%. Myriam van Dorp en Anjo Harryvan, 'Publiek draagvlak voor Nederlands EU-lidmaatschap onverminderd groot: hardnekkig voortbestaan van permissieve consensus', *Internationale Spectator* 66 (2012) 6, p. 317-320.
- 5 Dit waren de criteria waar een EU-lidstaat aan diende te voldoen voor deelname aan de derde en laatste fase van de Economische en Monetaire Unie, te weten de invoering van de gemeenschappelijke munt de euro. Als belangrijkste criterium gold dat het begrotingstekort van een deelnemende lidstaat niet mocht gaan uitkomen boven de 3% van het bruto binnenlands product (bbp) van diezelfde lidstaat.

- Voor de staatsschuld zou een maximum van 60% van het bbp worden gehanteerd.
- 6 D. Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 1995) p. 320-323.
 - 7 De Europese verdragen spraken tot de Europese Akte van een 'gemeenschappelijke markt'. De lidstaten committeerden zich aan het grensoverschrijdend verkeer (de 'vier vrijheden'), voor het overige bleven hun onderlinge grenzen intact en relevant. De Europese Akte ging met de doelstelling van een 'interne markt' verder: voorzien werd de vorming van een gemeenschappelijke markt zonder binnengrenzen en daarmee zonder – bijvoorbeeld – controles aan de voormalige binnengrenzen. In de politieke praktijk worden de termen 'gemeenschappelijke markt' en 'interne markt' vrijelijk door elkaar gebruikt (K. Lenaerts en P. van Nuffel, *Europees Recht* (Antwerpen 2007) p. 94-95).
 - 8 *HTK* 1986-1987, 23, p. 1253.
 - 9 *Ibidem*, p. 1254.
 - 10 *Ibidem*, p. 1284.
 - 11 Chr. Kok, 'Notitie ter attentie van de partijcommissie Buitenlandse Zaken', 27 oktober 1986, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), vvd-archief, nr. 911.
 - 12 P. Giesen, 'Liberalen waren van oudsher al een anarchistisch volkje', *de Volkskrant*, 22 september 2007.
 - 13 G.A. van der List, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden 1995) p. 383-384.
 - 14 *Ibidem*, p. 384.
 - 15 F. Bolkestein, 'In de hele EG waren de socialisten aan de macht', *NRC Handelsblad*, 31 okt. 1986.
 - 16 'Uitzicht; Samen werken voor morgen', CDA Actieprogram 1986, in Th. Brinkel en J. Compagner, *Verhalen voor Europa. Nederlandse christen-democraten over de Europese integratie* (Den Haag 1996) p. 226.
 - 17 *HTK* 1985-1986, p. 2179.
 - 18 Verslag Vaste Kamercommissie EG-zaken, 28 november 1988, geciteerd in: Brinkel en Compagner, *Verhalen voor Europa*, p. 238-239.
 - 19 Verslag Vaste Kamercommissie EG-zaken, 8 juni 1989, geciteerd in: *Ibidem*, p. 242-243.
 - 20 *HEK* 1986-1987, p. 489.
 - 21 PvdA-rapport 'Een rechtvaardige samenleving in een schoner Europa', 1989, DNPP. 'Zure regen' is een verzamelnaam voor verzuring van het milieu. In de jaren tachtig werd de zure regen verantwoordelijk gehouden voor grootschalige bossterfte in Nederland en Europa.
 - 22 *HTK* 1986-1987, p. 1260.
 - 23 *HEK* 1986-1987, p. 484.
 - 24 *HTK* 1985-1986, p. 2183.
 - 25 *Ibidem*, p. 2158.
 - 26 M. van der Grift, *Structuur of principe? Een onderzoek naar de visies van GroenLinks*

- en SGP, GPV en RPF op het Verdrag van Maastricht in het licht van eerdere bezwaren tegen het proces van Europese integratie van CPN, PSP en PPR enerzijds en de kleine christelijke partijen anderzijds (Doctoraalscriptie Politicologie; Rijksuniversiteit Leiden 1995).
- 27 Ibidem.
- 28 *HTK* 1986-1987, p. 1261-1264.
- 29 *HTK* 1985-1986, p. 2168.
- 30 Het Verdrag van Rapallo van 1922 was een bilaterale samenwerkingsovereenkomst tussen de twee vooraanstaande verliezers van de Eerste Wereldoorlog, Duitsland en de Sovjet-Unie. Het verdrag zorgde voor grote onrust in de met het Verdrag van Versailles in het leven geroepen nieuwe staten in Midden- en Oost-Europa.
- 31 *HTK* 1989-1990, 61, p. 3442.
- 32 Ibidem, p. 3438-3445.
- 33 *HTK* 1990-1991, 17, p. 880.
- 34 *HTK* 1990-1991, 17, p. 885.
- 35 Ibidem, p. 869-871.
- 36 *HTK* 1989-1990, 17, p. 3449 en 3455-3456.
- 37 Bob van den Bos, *Mirakel en debacle. De Nederlandse besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht* (Assen 2008) p. 128.
- 38 *HTK* 1990-1991, UCV 49, p. 22. Het verhinderde Weisglas niet de hierna te bespreken motie-Van der Linden waarin opgeroepen werd tot 'behoud van een uitdrukkelijk communautair perspectief voor het buitenlands- en veiligheidsbeleid', mede te ondertekenen.
- 39 *HTK* 1990-1991, UCV 49, p. 8.
- 40 In een vraaggesprek met het *NRC Handelsblad*: Rob Meines, 'Europa is hier te veel iets voor specialisten', *NRC Handelsblad*, 19 nov. 1991.
- 41 *HTK* 1990-1991, UCV 49, p. 24.
- 42 Arthur den Hartog, 'The Netherlands and the Ratification of the Maastricht Treaty', in: F. Laursen en Sophie Vanhooacker (red.), *The Ratification of the Maastricht Treaty. Issues, Debates and Future Implications* (Maastricht 1994) p. 213-229 (215).
- 43 *HTK* 1990-1991, UCV 49, p. 30-31.
- 44 In 1984 was de Centruumpartij, na het roeyement van haar leider Hans Janmaat, uit het parlement verdwenen. Janmaat was kort daarna de oprichter van de Centrumdemocraten.
- 45 *HTK* 1990-1991, 21 952 en 22 052, no. 22; Motie van het lid Van der Linden c.s.; *HTK* 1990-1991, 96-5535, stemmingen 24 juni 1991; Rob Meines, 'EPU-debacle overschaduwde begrotingsdebat', *NRC Handelsblad*, 28 nov. 1991. De tegenstemmende partijen beschikten over 7 van de 150 Kamerzetels.
- 46 Een gedegen analyse van Zwarte Maandag en zijn achtergronden en doorwerking wordt geboden door Bob van den Bos, *Mirakel en debacle. De Nederlandse besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht* (Assen 2008).
- 47 *NRC Handelsblad*, 2 okt. 1991.

- 48 *De Telegraaf*, 2 okt. 1991.
- 49 *NRC Handelsblad*, 11 okt. 1991.
- 50 Kees Lunshof, 'Kabinet stuit op realiteit Europa', *De Telegraaf*, 1 okt. 1991.
- 51 'Kop van Jut', *De Telegraaf*, 2 okt. 1991.
- 52 *HTK 1991-1992*, Algemene politieke en financiële beschouwingen, TK7, p. 314-315.
- 53 Van den Bos, *Mirakel en debacle*, p. 278-279 en 297 (noot 146). Van den Bos noemt de Kamerleden Van Mierlo (D66) en Brinkman (CDA) als uitzonderingen, want bereid om een 'klein boetekleedje' aan te trekken door er in de kamer tijdens de algemene beschouwingen op te wijzen dat het verregaande voorstel van de regering juist op wens van de Kamer tot stand was gekomen (Ibidem, p. 279).
- 54 Maarten van Traa, 'Verlies niet je zelfrespect bij ontbrekend applaus', *NRC Handelsblad*, 7 okt. 1991.
- 55 *HTK 1991-1992*, 7-333.
- 56 Michiel van Hulten, 'Zwarte Maandag. Kroniek van een gemiste kans', in: H.J. Labohm (red.), *De waterdragers van het Nederlands Europabeleid. Terugblik op 40 jaar DGES* (Den Haag 1997) p. 193-210; Van den Bos, *Mirakel en debacle*, passim en p. 385 (citaat; de kwalificatie is van Van den Bos).
- 57 Deze pijlerstructuur met onderscheid tussen communautaire en intergouvernementele beleidsvelden deed het verdrag afwijken van de door Nederland tot op Zwarte Maandag voorgestane unitaire structuur, ook wel boomstructuur genoemd, waarbij de Unie ook in haar tweede pijler (buitenlands beleid) en derde pijler (justitiële en politieke samenwerking) op communautaire leest geschoeid zou worden. De door het Nederlandse voorzitterschap voorgestelde bepaling met de strekking dat de Unie zich in de richting van een federatie ontwikkelde, werd op Britse instigatie ('het f-woord') geschrapt.
- 58 Van den Bos, *Mirakel en debacle*, p. 281. Deze terughoudendheid contrasteerde met de euforie van onder anderen de Franse president Mitterrand die op de televisie verklaarde dat te Maastricht 'een heel grote macht' geboren was. 'Kamer tevreden over resultaat van top in Maastricht', *NRC Handelsblad*, 12 december 1991.
- 59 *HTK 1991-1992*, TK 36, p. 2296; Rob Meines, 'EG-blijft nog even op de Kameragenda. Lof over resultaat van top in Maastricht overheerst in Kamer', *NRC Handelsblad*, 12 dec. 1991.
- 60 De medebeslissingsprocedure is een bij het Verdrag van Maastricht ingevoerde procedure waarin de Europese Commissie, de Raad van Ministers en het Europees Parlement samen over EU-regelgeving beslissen. Anders dan de eerdergenoemde samenwerkingsprocedure voorziet ze het Europees Parlement van een vetorecht.
- 61 *HTK 1991-1992*, TK 36, p. 2298, 2301-2302, 2304-2305, 2298; Van den Bos, *Mirakel en debacle*, 281-282; Leo van Atten, 'Europa heeft recht op een goed parlement', *Algemeen Dagblad*, 14 dec. 1991.
- 62 Mark Kranenburg, 'Het Europa van de specialisten', *NRC Handelsblad*, 5 dec. 1991.
- 63 Rob Meines, 'Europa is hier te veel iets voor specialisten', *NRC Handelsblad*, 19 nov. 1991; Mark Kranenburg, 'Het Europa van de specialisten', *NRC Handelsblad*, 5 dec. 1991.

- 64 Gerrit Voerman, 'Een euroscepticus in Brussel? Frits Bolkestein, lid van de Europese Commissie (1999-2004)', in: Gerrit Voerman, Bart van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam 2010) p. 267-269.
- 65 *HTK* 1991-1992, TK 7, p. 314-315.
- 66 *Ibidem*, TK 8, p. 419.
- 67 *NRC Handelsblad*, 8 december 1992.
- 68 Mark Kranenburg, 'Het Europa van de specialisten', *NRC Handelsblad*, 5 dec. 1991; Derk-Jan Eppink, W.H. Weenink, 'Sinds de top van Maastricht drijft Europa stuurloos rond. Het kan nog spannend worden als "Maastricht" in de Tweede Kamer aan de orde komt', *NRC Handelsblad*, 16 maart 1992; 'Sluimerende ruzie in de VVD over Europa', *NRC Handelsblad*, 27 maart 1992.
- 69 Derk-Jan Eppink, 'VVD streeft niet langer naar federaal Europa', *NRC Handelsblad*, 15 juni 1992.
- 70 Leonoor Meijer, 'Den Haag wil liefde voor Europa oppeppen', *Trouw*, 23 sept. 1992.
- 71 Rob Meines, 'Kamer wil grotere democratische controle "Europa"', *NRC Handelsblad*, 29 nov. 1991.
- 72 *HTK*, 1991-1992, TK 87, 5301-5327, 10 juni 1992; Rob Meines, 'Den Haag reageert verward op uitslag in Denemarken', *NRC Handelsblad*, 3 juni 1992; P. Dankert, 'Laatste kans: Europa der Staten', *NRC Handelsblad*, 5 juni 1992.
- 73 *Ibidem*; 'Regering wil ratificatie "Maastricht" doorzetten', *NRC Handelsblad*, 4 juni 1992; 'Van den Broek houdt "zoveel mogelijk" vast aan "Maastricht"', *Trouw*, 4 juni 1992.
- 74 Al toonde pvda-fractieleider Wöltgens zich wel voorstander van een referendum, mits dit niet slechts raadplegend maar de regering bindend zou zijn, waarmee hij niet voor het eerst een dissident standpunt in zijn partij innam.
- 75 'Lubbers ziet geen heil in referendum over Maastricht', *Trouw*, 6 juni 1992.
- 76 *HTK* 1991-1992, TK 87, p. 5301-5327; 'Denen zorgen voor paniek in EG', *Algemeen Dagblad*, 4 juni 1992; Dirk-Jan Eppink 'Kamer wil geen Maastricht-referendum', *NRC Handelsblad*, 11 juni 1992; 'Grote partijen zien weinig in referendum over "Europa"', *NRC Handelsblad*, 4 juni 1992. Het sgp-kamerlid Van Dis vond dergelijk gebruik van Europa voor deelbelangen tegen 'Maastricht' pleiten: 'Bij de gang van zaken in het Verenigd Koninkrijk, net als overigens in Frankrijk, zie je hoezeer in grote staten Europese politiek voornamelijk nationale of zelfs partijpolitiek is. Moet dat geen reden zijn om terughoudend te zijn wat de Europese integratie betreft?' *HTK* 1992-1993, 19-1413.
- 77 *HTK* 1991-1992, TK 87, p. 5301-5327; Troonrede 15 september 1992, in: *Koningin Beatrix aan het woord. 25 jaar troonredes, officiële redevoeringen en kersttoespraken* (Den Haag 2005) p. 161-171 (163-164); Leonoor Meijer, 'De Denen moeten hun mond houden', *Trouw*, 18 sept. 1992.
- 78 'Kamer opgelucht na "overwinning". Opluchting in Kamer na referendum', *Het Parool*, 21 sept. 1992.
- 79 Waaronder Europese regelgeving inzake veiligheid en gezondheid op de werkplek.

- 80 *HTK* 1992-1993 TK 17, p. 1158- 1218, TK 18, p. 1222-1255, TK 18, p. 1282-1319 en TK 19, p. 1397-1437. Ook bijv. *Het Parool*, 17 sept. 1992, 'Geen enkele partij is enthousiast over Maastricht'.
- 81 'Ratificatie "Maastricht" na EG-top', *Algemeen Dagblad*, 25 sept. 1992.
- 82 'CDA en PvdA houden vast aan "Maastricht"', *Trouw*, 25 sept. 1992.
- 83 *HTK* 1992-1993, TK 13 okt. 1992, TK 8, p. 367-370 (370); 'Bolkestein wekt grote irritatie', *Algemeen Dagblad*, 14 okt. 1992; Van Mierlo repliceerde 'dat Bolkestein het wel ontzettend goed nadoet'; Dirk-Jan Eppink, 'VVD-zweepslagen voor coalitie', *NRC Handelsblad*, 14 okt. 1992.
- 84 *HTK* 1992-1993, 17 (1158-1218), aldaar 1195.
- 85 Jan van der Ven, 'Ook in Nederland steeds meer bedenkingen tegen "Maastricht"', *Het Parool*, 3 nov.1992. We zien hier een ontwikkeling in het denken van de minister-president over de eindbestemming van de Europese samenwerking en integratie. Eind juni 1991 had hij in een vraaggesprek met *de Volkskrant* nog betoogd: 'Ik vind het niet verstandig om het woord federaal te schrappen, want het is het einddoel waarnaar wij streven.' Drie jaar later, in mei 1994, betoogde hij in een gesprek met dezelfde krant: 'Nee, ik sta niet voor het federalisme, in de zin van het sterk verder ondergraven van de lidstaten.' Beide citaten ontleend aan: Tim Verhoef, 'Europa: toch maar stemmen volgende week', *Trouw*, 1 juni 1994.
- 86 'EG keert zich naar burger, Kamer aarzelt over Europa; Parlement zelfde recht als Bondsdag', *NRC Handelsblad*, 16 okt. 1992.
- 87 Frans Boogaard en Pierre Petit, 'Bij Maastricht moet de Europese victorie beginnen', *Algemeen Dagblad*, 10 okt. 1992.
- 88 Ibidem.
- 89 Zo bepleit 'Wat echt telt', het CDA-verkiezingsprogramma uit 1994, meer ruimte voor bemoeienis van nationale parlementen met Europese beleidsvorming, alsmede: 'De Unie moet alleen daar optreden waar een doelstelling beter op het niveau van de Unie dan op het niveau van de afzonderlijke staten kan worden bereikt.' Een saillant verschil met de eerder besproken duiding van subsidiariteit in juni 1989. Leonoor Meijer, 'Tweede Kamer geeft zichzelf meer macht in Europa', *Trouw*, 3 nov. 1992.
- 90 'EG keert zich naar burger. Kamer aarzelt over Europa; Parlement: zelfde recht als Bondsdag', *Het Parool*, 16 okt. 1992; Rob Meines, 'Liefde voor Europa bekoelt in Kamer', *NRC Handelsblad*, 16 okt. 1992; Arthur den Hartog, 'The Netherlands and the Ratification of the Maastricht Treaty' in: F. Laursen en Sophie Vanhoonacker (red.), *The Ratification of the Maastricht Treaty: Issues, Debates and Future Implications* (Maastricht 1994) p. 213-229, 224.
- 91 In de geschiedenis van de Europese integratie worden de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig dikwijls aangeduid als de jaren van 'eurosclerose': een periode waarin het integratieproces leek te stagneren veeleer dan vooruitgang te boeken. Zie voorts hoofdstuk drie.
- 92 F. Bolkestein, 'Dolend Europa moet "Maastricht" al in '94 toetsen', *NRC Handelsblad*, 9 okt. 1993.

- 93 E.C.M. Jurgens, 'Europa heeft reveil nodig', *NRC Handelsblad*, 19 okt. 1993.
 94 Ibidem.

Hoofdstuk 5

- 1 De Intergouvernementele Conferentie (IGC) betreft een over een langere periode uitgesmeerde vergadering van de lidstaten van de Europese Unie, in het kader van de Europese Raad, met de bevoegdheid bestaande EU-verdragen aan te passen. De IGC van 1996-1997 was bedoeld om de in het Verdrag van Maastricht (1993) voorgestelde institutionele hervormingen te effectueren, om de Unie gereed te maken voor uitbreiding met de landen van Midden- en Oost-Europa. De IGC zou in juni 1997 worden afgesloten met de ondertekening van het Verdrag van Amsterdam.
- 2 J. Hoedeman en E. Nijsingh, 'Bolkesteins houding kan ons lelijk opbreken', *de Volkskrant*, 27 maart 1996.
- 3 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1995-1996*, 95, p. 6293. Dat verwijt werd de vvd-leider vaker gemaakt. Na zijn kritische rede op de vvd-partijraad op 23 maart 1996 verweet pvda'er Eisso Woltjer de vvd buiten de Kamer 'vieze walm' te verspreiden maar het 'politieke vuurwerk' in de vorm van een Kamerdebat over zijn stellingnames te ontlopen. *HTK 1995-1996*, 66, p. 4554.
- 4 S. Rozemond, *Bolkestein en de euroscepsis*, Notitie N.I.I.B. Clingendael, augustus 1996.
- 5 S. Rozemond, 'Nederland als deelstaat', *Socialisme & Democratie*, mei 1989, p. 155-161, 161.
- 6 Rapport Commissie-Van Traa 'Het buitenland van de pvda. Voorbij de Waterlinie', september 1996.
- 7 Van Traa had kort tevoren in de Tweede Kamer een parlementair onderzoek geleid naar het zogeheten Interregionaal Recherche Team (IRT). In het afsluitende rapport over de IRT-affaire had Van Traa gepleit voor meer openheid en transparantie in het politie- en opsporingsbeleid in Nederland.
- 8 A. Oostlander, 'pvda gelooft niet meer in eigen (Europese) principes', *Trouw*, 19 okt. 1996.
- 9 P. de Bruijn, 'pvda-ideologen ontdekken euroscepsis', *NRC Handelsblad*, 14 febr. 1997.
- 10 Ibidem.
- 11 'Wetenschappelijke onderbouwing EMU ontbreekt. Met deze EMU kiest Europa de verkeerde weg', manifest van zeventig Nederlandse academici, 13 febr. 1997.
- 12 P. Kalma, 'Zijn de sociaal-democraten te modern?' *de Volkskrant*, 14 juni 1997.
- 13 Besluitvorming CDA-partijraad op 31 mei en 1 juni 1996 over het rapport 'Nieuwe wegen, vaste waarden', In: Th. Brinkel en J. Compagner (red.), *Verhalen voor Europa. Nederlandse christendemocraten over de Europese integratie* (Den Haag 1996) p. 282.
- 14 *HTK 1995-1996*, 95, p. 6216.

- 15 Ibidem, 34, p. 2630-2631.
- 16 R. Ubels, “‘Drugs? We zijn veel te tolerant geweest’. Bekeerde Van de Camp (CDA) blij met harder beleid onder Europese druk’, *Nederlands Dagblad*, 14 juni 1997.
- 17 *HTK* 1995-1996, 95, p. 6237; ‘Coalitie juicht Europese aanpak van drugs toe’, *NRC Handelsblad*, 26 nov. 1999.
- 18 Th. Koelé en L. Meijer, ‘vvd niet anti-buitenland. Gijs de Vries: Macht Europa is kristalhelder in Bonn en Parijs’, *Trouw*, 22 april 1995.
- 19 ‘Turkije en lidmaatschap EU; Bolkestein niet gesteund door vvd-ministers’, *NRC Handelsblad*, 18 april 1997.
- 20 E. Nysingh, “‘Europa moet zich beperken tot een aantal kerntaken.’ Val van de Muur maakte pro-Europese vvd volgens Kamerlid Weisglas minder federaal’, *de Volkskrant*, 9 april 1996.
- 21 *HTK* 1995-1996, 66, p. 4542-4547.
- 22 Nysingh, “‘Europa moet zich beperken tot een aantal kerntaken.’
- 23 D.J. Eppink, ‘vvd: niet meer geld voor Europa’, *NRC Handelsblad*, 6 dec. 1994.
- 24 Hoogervorst lanceerde zijn voorstel tot korting op de nationale financiële afdrachten in de vaderlandse pers. Zie bv.: Eppink, ‘vvd: niet meer geld voor Europa.’ Later zou hij zijn standpunt hieromtrent ook in de Tweede Kamer uitdragen, zie bv.: *HTK* 1995-1996, 38, p. 3032-3040; en *HTK* 1995-1996, 41, p. 3193-3197.
- 25 pvda-Kamerlid Woltjer noemde de vvd-benadering ‘slecht en kortzichtig’ en stelde: ‘We profiteren van de interne markt en moeten daarom solidariteit tonen met Zuid-Europa.’ D66-Kamerlid Bob van de Bos was van mening dat ‘andere landen niet [zullen] accepteren dat we nu nog komen klagen.’ Eppink, ‘vvd: niet meer geld voor Europa.’
- 26 S. Wynia, “‘Financier op klompen.’ De Nederlander betaalt het meest aan de EU. Het kan de helft minder, vindt het vvd-Kamerlid Hans Hoogervorst’, *Elsevier*, 23 aug. 1997.
- 27 A.G. Harryvan en J. van der Harst, ‘Verschuivingen in het Nederlandse Europa-beleid’, *Transaktie* 26 (1997) 3, p. 356-357.
- 28 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Institutionele hervorming van de Europese Unie*, Den Haag, 12 juli 1994; idem, *Uitbreiding van de Europese Unie: mogelijkheden en knelpunten*, 14 november 1994; idem, *Het gemeenschappelijk Europees buitenlands, veiligheids- en defensiebeleid: naar een krachtiger extern optreden van de Europese Unie*, 28 maart 1995; idem, *Nota inzake de Europese samenwerking op het gebied van Justitie en Binnenlandse Zaken*, 23 mei 1995.
- 29 *Voor de Draad. Tijdschrift voor D66 Raads- en Statenpolitiek*, 14 (1996) 11.
- 30 Ibidem.
- 31 E. Vrijsen, ‘D66 in de put. Zonder Van Mierlo (in Europa) is D66 stuurloos. De partij kan zich pas weer profileren met een lijsttrekker’, *Elsevier*, 22 maart 1997, p. 18-20.
- 32 M. Groothuizen, ‘D66 en Europa’, *Idee. Tijdschrift van het Wetenschappelijk bureau van D66*, 19 (1997) 1, p. 28-31.

- 33 'Maastricht voorbij. Over de toekomst van de Europese Unie', discussienota van Eurodelegatie en Tweede Kamerfractie GroenLinks, febr. 1996.
- 34 Europessimisme: de vrees dat verdergaande Europese integratie, hoewel wenselijk, vooralsnog moeilijk tot onmogelijk zou blijken.
- 35 'Maastricht voorbij.'
- 36 T. Kox, 'Wie zwijgt stemt toe. SP zet de tegenaanval in op "Europa"', *Tribune*, nr. 2, 14 februari 1997, p. 10.
- 37 B.J. Spruijt, 'Een half afgebouwd huis. GPV'er Van Middelkoop roept op tot bezinning want "de tekeningen van Europa zijn zoek"', *Reformatoisch Dagblad*, 14 juni 1997.
- 38 Spruijt, 'Een half afgebouwd huis.'
- 39 Voor de volledige weergave van het debat over de top van Amsterdam: *HTK 1996-1997*, 94, p. 6519-6564.
- 40 R. Janssen, 'Blinde vlekken en argwaan bepalen EMU-kritiek', *NRC Handelsblad*, 15 febr. 1997.
- 41 *HTK 1996-1997*, 94, p. 652.
- 42 *Ibidem*, p. 6526.
- 43 *Ibidem*, p. 6532.
- 44 *Ibidem*, p. 6534.
- 45 *Ibidem*, p. 6540.
- 46 *HTK 1997-1998*, 74, p. 5504; 'vvd eist serieus beleid Rome; Zalm had Italië strikter willen toetsen', *NRC Handelsblad* 10 april 1998; 'Euro krijgt ruime steun in de Kamer', *NRC Handelsblad*, 16 april 1998.
- 47 Als belangrijkste criterium gold dat het begrotingstekort van een deelnemende lidstaat niet mocht gaan uitkomen boven de 3% van het bruto binnenlands product van diezelfde lidstaat. Voor de staatsschuld zou een maximum van 60% van het bbp worden gehanteerd.
- 48 *HTK 1996-1997*, 39, p. 3237-3238.
- 49 Gerrit Zalm, *De romantische boekhouder* (Amsterdam 2009) p. 351-354.
- 50 *HTK 1997-1998*, 74, p. 5487-5530, 5489; 'vvd eist serieus beleid Rome; Zalm had Italië strikter willen toetsen', *NRC Handelsblad*, 10 april 1998. Zalm zelf ontkende met aftreden gedreigd te hebben. Gerrit Voerman, 'Een euroscepticus in Brussel? Frits Bolkestein, lid van de Europese Commissie (1999-2004)' in: G. Voerman, B. van den Braak en C. van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam 2010) p. 261-293 (272). Van Middelkoop verwijst naar de Nederlandse topvoetballers die in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw voor clubs in de Italiaanse Serie A uitkwamen.
- 51 *HTK 1997-1998*, 74, p. 5487-5488.
- 52 *HEK 1997-1998*, 25, p. 1410. De aanwezig Eerste Kamerleden van GPV, SGP, RPF en Groen Links lieten aantekenen 'geacht te willen worden tegen te hebben gestemd'; 'Meerderheid Tweede Kamer akkoord met Italië in EMU', *NRC Handelsblad*, 15 april 1998, 'Geen debat over euro in senaat', *NRC Handelsblad*, 21 april 1998.

- 53 *HTK* 1997-1998, 74, p. 5522-5542, p. 5536, 5541-5542; 'Euro krijgt ruime steun in de kamer', *NRC Handelsblad*, 16 april 1998; 'Motie over Duisenberg "schadelijk"; Bolkestein botst met Kok en Kamer', *NRC Handelsblad*, 17 april 1998.
- 54 *HTK* 1997-1998, 50, p. 5660-5661; resulterend in vragen dienaangaande aan de regering van de leden Marijnissen (SP), Van Middelkoop (GPV), Verhagen (CDA) en Rabbae (GL). De handjeklap-interpretatie werd gevoed door een uitspraak van minister-president Kok in het TV-programma *Netwerk*: "Het was kiezen tussen vier jaar Duisenberg of geen Duisenberg"; Oppositie wil spoeddebat; Instemming en kritiek na beslissing top', *NRC Handelsblad*, 4 mei 1998.
- 55 *HTK* 1997-1998, 21 501-07 enz., nr. 221, Brief van de minister van Financiën aan de Tweede Kamer van 8 mei 1998, p. 1-5.
- 56 De betiteling is van Heldring; J.L. Heldring, 'Aarzelingen omtrent Bolkestein', *NRC Handelsblad*, 21 april 1998.
- 57 Ewoud Nysingh, 'Bolkestein benadrukte nationaal eigenbelang', *de Volkskrant*, 18 juni 1999.
- 58 Ibidem. Floris van Straaten en Michèle de Waard, 'Gekke Henkie in Europa; Nederlanders staan te mokken met de rug naar de toekomst', *NRC Handelsblad*, 24 april 2004.
- 59 *HTK* 1998-1999, 81, p. 21501-21520 en *HTK*, 1998-1999, 63, p. 3897 en 3913 'Verslag van een Algemeen Overleg'; 'Berlijnse Euro-top bespaart Nederland 1,4 miljard gulden', *de Volkskrant*, 31 maart 1999; 'Oppositie vertrouwt uitkomst niet; Vragen bij succes EU-top', *NRC Handelsblad*, 31 maart 1999. Volgens Zalm zou het voordeel voor Nederland per 2002 zelfs 1,55 miljard gulden (698 miljoen euro) bedragen (Zalm, *De romantische boekhouder*, p. 328-331).
- 60 Zie ook Zalm, *De romantische boekhouder*, p. 322 en 327; Dick Benschop, 'De dynamiek van Netwerk Europa. Nederlands oude en nieuwe partnerschappen', *Internationale Spectator* 54 (2000) 4, p. 187-188; Harryvan en Van der Harst, 'Verschuivingen in het Nederlandse Europa-beleid', p. 355-377.
- 61 Parlement en politiek, 'Tweede Kamerverkiezingen 2002 (achtergrond)', p. 2 (<http://www.parlement.com>) als geraadpleegd op 25 september 2008.
- 62 Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009) p. 80 en 82; Frank Kalshoven, 'Krenten uit de EMU-pap: Europa kan best zonder begrotingsunie', *de Volkskrant*, 1 maart 1997. Zie voor de rol van Europa in de verkiezingen van 1998 voorts het 'tot besluit' van dit hoofdstuk.
- 63 *HTK* 1999-2000, 32, p. 2401-2406; "Nederland doet toch mee aan Euroleger", *de Volkskrant*, 4 dec. 1999. 'VVD valt eigen minister af over interventiemacht', *NRC Handelsblad*, 8 dec. 1999.
- 64 *HTK* 1999-2000, 31, p. 2370 en 32, p. 2402.
- 65 Het Verdrag van Maastricht voorzag expliciet in de mogelijke ontwikkeling van een Europees veiligheidsbeleid: 'Het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid omvat (...) de bepaling op termijn van een gemeenschappelijk defen-

siebeleid, dat mettertijd tot een gemeenschappelijke defensie zou kunnen leiden.’ In Maastricht was echter op instigatie van het Verenigd Koninkrijk – dat grote bedenkingen jegens een eigenstandige Europese defensie koesterde – deze taak niet aan de EU zelf toevertrouwd, maar aan de een sluimerend bestaan leidende West-Europese Unie. In een verklaring over de WEU (verklaring no. 31) werd deze bij het verdrag als de drager van een te ontwikkelen Europese Veiligheids- en Defensie-Identiteit aangewezen. Men achtte ‘het noodzakelijk een echte Europese veiligheids- en defensie-identiteit te creëren en een grotere Europese verantwoordelijkheid inzake defensieaangelegenheden op zich te nemen. Deze identiteit zal geleidelijk tot stand worden gebracht in een etappewijze proces. De WEU zal een integrerend deel zijn van het ontwikkelingsproces van de Europese Unie en haar bijdrage aan de solidariteit in het kader van Atlantisch Bondgenootschap vergroten.’ Met de verklaring van St. Malo gaf het VK zijn verzet tegen een eigen EU-defensiebeleid op en werd de WEU-tussenkomst overbodig.

- 66 ‘Besluit over Srebrenica was fout’, *De Volkskrant*, 9 dec. 1999.
- 67 Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst, ‘Poortwachter van de Unie. Hans van den Broek: lid van de Europese Commissie (1993-1999)’, in: Gerrit Voerman, Bart van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam 2010) p. 248-249.
- 68 Jan Hoekema, ‘Europese defensie stapje naderbij Frans-Britse wilsuiting kan in redelijkheid niet worden afgedaan met vermoeid cynisme’, *de Volkskrant*, 9 jan. 1999.
- 69 Gerrit Voerman, ‘Een euroscepticus in Brussel? Frits Bolkestein, lid van de Europese Commissie (1999-2004)’, in: Gerrit Voerman, Bart van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam 2010), p. 272-275.
- 70 Paul Rosenmöller, ‘Hou Bolkestein weg uit Brussel’, *de Volkskrant*, 18 juni 1999.
- 71 Joost Lagendijk en Richard Wouters, *Een Euroscepticus in Brussel? Frits Bolkestein over de Europese Unie – een bloemlezing*, Stichting GroenLinks in de Europese Unie / Fractie van de Groenen - Europese Vrije Alliantie in het Europees Parlement, augustus 1999.
- 72 Lagendijk en Wouters, *Euroscepticus in Brussel*, p. 4.
- 73 Frits Bloemendaal, ‘De ontevredenheid over Europa groeit. Interview met Frits Bolkestein’, *HP/De Tijd*, 13 dec. 1996.
- 74 H. Binnema, ‘Het Euro-optimisme van GroenLinks’, *de Helling* 14 (2003) 3, p. 26-28; het citaat is ontleend aan G. Voerman, ‘De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie’, in: K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) p. 44-63, 58. Toen GroenLinks in februari 1999 het programma voor de Europese verkiezingen had opgesteld concludeerde het partijorgaan dat de eurosceptis in de partij verleden tijd was: ‘GroenLinks heeft de EU in haar armen gesloten.’ Voerman en Van de Walle, *Met het oog op Europa*, p. 82.
- 75 HTK 1997-1998, 74, p. 5526. Ewoud Nysingh, ‘Bolkestein benadrukte nationaal

- eigenbelang', *de Volkskrant*, 18 juni 1999; J.M. Bik, 'Bolkestein begint aan derde leven', *NRC Handelsblad*, 19 juni 1999. Hoekema refereerde aan de sterk federalistische overtuigingen van de toenmalige bondskanselier van Duitsland Helmut Kohl, *HTK 1997-1998*, 74, p. 5526.
- 76 Bolkestein was politiek leider van de vvd toen hij bij de formatie van Paars II met minister-president Kok een akkoord sloot over zijn aankomende kandidatuur voor een eurocommissariaat.
- 77 *HTK 2000-2001*, 18, p. 1370-1373. Geert-Jan Bogaerts, 'Hervorming Europa; Nederland wil te weinig en eist het verkeerde', *de Volkskrant*, 16 nov. 1999; Raymond van den Boogaard, 'Stel senaat in voor Europese Unie: De Hoop Scheffer wil betere controle EU', *NRC Handelsblad*, 15 sept. 2000; 'EU voelt aan als een prettig lauwwaterbad', *Het Financieele Dagblad*, 5 dec. 2000; 'Elke lidstaat EU heeft recht op een commissaris', *NRC Handelsblad*, 3 nov. 2000.
- 78 *HTK 2000-2001*, 19, p. 1411.
- 79 *HTK 2000-2001*, 35, p. 2898-2930, debat naar aanleiding van de Europese Raad te Nice. Peter Bursens en Koen Nomden, 'Het Verdrag van Nice', *Internationale Spectator* 55 (2001) p. 120-126.
- 80 *HTK 2000-2001*, 35, p. 2898-2930, (2917-2918); 'Kok: burgers en Benelux na Nice niet slechter af', *de Volkskrant*, 14 dec. 2000.
- 81 Ben van der Velden, 'Akkoord over EU-hervorming; Kok: bescheiden stap voorwaarts', *NRC Handelsblad*, 11 dec. 2000.
- 82 *HTK 2000-2001*, 35, p. 2898-2930, 2919; 'Den Haag: afspraken alsnog traceren', *NRC Handelsblad*, 14 dec. 2000; 'Kritiek Dijkstal op verdrag Nice', *NRC Handelsblad*, 18 dec. 2000.
- 83 *HTK 2000-2001*, 35, p. 2898-2930, 2919; 'Kok vecht als een leeuw voor die ene extra stem', *de Volkskrant*, 12 dec. 2000. België kreeg in Nice 22 EP-zetels toegewezen.
- 84 *HTK 2000-2001*, 35, p. 2907; 'Ik wijs erop dat de overgrote meerderheid van Nederland dit standpunt steunt. Recent onderzoek wijst uit dat 53% van de Nederlandse bevolking tegen verdere overdracht van nationale bevoegdheden aan Brussel is.' Op welk onderzoek de spreker zich hier baseerde, is onbekend. Wellicht verwees hij naar een NIPO-enquête van eind september 2000 volgens welke 53% van de ondervraagden aangaf tegen de euro te hebben gestemd als er een referendum over was gehouden. 'Euro Nederland ligt vast', *NRC Handelsblad*, 29 sept. 2000.
- 85 *HTK 2000-2001*, 35, p. 2906-2907.
- 86 *HTK 2001-2002*, 26, p. 1879.
- 87 *Ibidem*, p. 1875.
- 88 'Troonrede 19 september 2000' in: *Koningin Beatrix aan het woord. 25 jaar troonreides, officiële redevoeringen en kersttoespraken* (Den Haag, 2005) p. 243-252 (250).
- 89 Bijvoorbeeld Ben Knapen in het *NRC Handelsblad*: 'Het is bizar maar waar: de grootste gebeurtenis in de Nederlandse geschiedenis sinds 1945 verleidt de meeste mensen tot een grote geeuw van verveling: het besluit dit weekeinde dat de Nederlandse munt verdwijnt.' En: 'Als politiek project is de euro waarschijnlijk de

meest pregnante inlevering van soevereiniteit op vrijwillige basis die Europa ooit heeft meegemaakt.' Ben Knapen, 'Europa is een grijs gebied. De monetaire unie is allesbehalve een wild project', *NRC Handelsblad*, 2 mei 1998.

- 90 Roel Jansen, Mathijs Smit en Jochen van Barschot, 'Euroreferendum', *NRC Handelsblad*, 1 mei 1998. Het verzet tegen de euro zou blijken een NIPO-enquête in september 2000 nog zijn toegenomen. Van de ondervraagden gaf 31% aan bij een eventueel referendum voor de euro te stemmen, 53% zei tegen de euro te stemmen, 16% had geen mening. 'In Nederland kan de euro niet sneuvelen. De politieke steun is maximaal, volksverzet maakt geen kans. Maar, 53 procent van de Nederlanders zou, indien mogelijk, tegen stemmen', vatte de politieke redactie van het *NRC Handelsblad* – die de onvrede met de komst van de euro ook met de term 'onderbuikgevoelens' kwalificeerde – de situatie samen. 'Euro Nederland ligt vast', *NRC Handelsblad*, 29 sept. 2000.
- 91 Jansen, Smit en Van Barschot, 'Euroreferendum'.
- 92 'EU voelt aan als een prettig lauw bad', *Het Financieele Dagblad*, 5 dec. 2000. Het cijfermateriaal ontleende het *FD* aan de jongste Eurobarometer.
- 93 Raymond van den Boogaard, 'Nederland wordt warm noch koud van Europa', *NRC Handelsblad*, 7 dec. 2000.
- 94 Jos de Beus, *Eeuwige democratie. Europese politiek in tijden van wereldvorming* (Groningen 1997) p. 21-23.
- 95 Pim Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars* (Uithoorn 2002).

Hoofdstuk 6

- 1 De andere aan de euro deelnemende EU-lidstaten waren België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Ierland, Italië, Luxemburg, Oostenrijk, Portugal en Spanje. In de overheidsvoorlichting over de nieuwe munt werden de deelnemende landen gepresenteerd met de ezelsbrug DING FLOF BIPS, waarvan elke letter een deelnemend land representeerde: D=Duitsland, I=Italië enz.
- 2 Thijs Niemandsverdriet en Map Oberndorff, 'Griekenland: de kennis van toen', *Vrij Nederland*, 20 juli 2011.
- 3 C. van Renselaar en A.C.J. Stokvis, *Vorbereiding euroconversie stagneert. Uitkomsten van de tiende DNB-enquête*, DNB, november 2000.
- 4 *HTK 2001-2002*, 25 107, 61, Brief van de Minister van Financiën aan de Voorzitter van de Tweede Kamer betreffende de derde fase EMU.
- 5 *HTK 2001-2002*, 25 107, 68.
- 6 *HTK 2001-2002*, 90, 5342-5343.
- 7 Leefbaar Nederland was in 1999 opgericht als landelijke voorzetting van Leefbaar Hilversum en Leefbaar Utrecht.
- 8 *HTK 2002-2003*, 25 107, 72, Motie van het lid Giskes c.s.
- 9 *HTK 2002-2003*, 34 2574; *HTK 2002-2003*, 35 2669.
- 10 Maarten Schinkel, 'Duits tekort, Europees probleem', *NRC Handelsblad*, 23 jan. 2002.

- 11 Rob Gollin, 'Europese Unie eist sluitende begrotingen', *de Volkskrant*, 13 juli 2002.
- 12 *HTK* 2003-2004, 21 501-07, nr. 416, Brief van de minister van Financiën, 27 okt. 2003; 'Zalm wil boete voor Fransen', *NRC Handelsblad*, 3 okt. 2003; 'Zalm houdt voet bij stuk in Brussel', *De Telegraaf*, 29 okt. 2003.
- 13 *HTK* 2003-2004, 21 501-07, 422, Brief van de minister van Financiën, 26 nov. 2003; Roel Janssen, 'Zalm wil vooral procedures redden; Minister zwakt standpunt over bedreigd stabiliteitspact af', *NRC Handelsblad*, 21 nov. 2003; Bert Lanting, 'Nederlaag voor Zalm verdeelt Europa', *de Volkskrant*, 26 nov. 2003; 'Grootmachten in EU ontlopen sanctie pact', *Het Financieele Dagblad*, 26 nov. 2003.
- 14 *HTK* 2003-2004, 21 501-07, 422, Brief van de minister van Financiën, 26 nov. 2003.
- 15 De bovengenoemde citaten van de Kamerleden Crone, Van As en Vendrik zijn aan de volgende bronnen ontleend: *HTK* 2003-2004, 30, p. 2127-2154; *HTK* 2003-2004, 21 501-07, Motie van het Lid de Grave c.s.; *HTK* 2003-2004, 31, p. 2182, 2 dec. 2003. 'Kamer wil pact in Europese grondwet', *Het Financieele Dagblad*, 28 nov. 2003; 'Lof van Kamer voor Zalm en Balkenende; opstelling stabiliteitspact', *NRC Handelsblad*, 28 nov. 2003.
- 16 Ierland en Portugal waren berispt en hadden instructies tot beleidsaanpassingen ontvangen.
- 17 *HTK* 2003-2004, 30, p. 2127-2154; *HTK* 2003-2004, 21 501-07, Motie van het Lid van As, 27 nov. 2003; *HTK* 2003-2004, 31, p. 2182.
- 18 'Nederland nu ook in strijd met EU-pact', *Het Financieele Dagblad*, 4 dec. 2003; Egbert Kalse, 'Tweede Kamer wapent zich tegen gevolgen hoger tekort', *NRC Handelsblad*, 18 febr. 2004.
- 19 'Minister Zalm speelt op twee borden tegelijk', *Het Financieele Dagblad*, 6 april 2004.
- 20 Daags erna werd Prodi hierover publiekelijk gekapitteld door zijn Commissiecollega Bolkestein in het TV-programma *Buitenhof*.
- 21 'Coalitiefracties hekelen soepeler Stabiliteitspact', *NRC Handelsblad*, 8 sept. 2004. Dit leidende vertoog aangaande het Stabiliteits- en Groeipact werd niet gesteund door GroenLinks en de SP, die weinig tot niets van het pact moesten hebben.
- 22 'Zalm begint in Kurhaus aan zijn moeilijkste klus', *De Telegraaf*, 10 sept. 2004.
- 23 Kees Versteegh, "'Ze doen toch wat ze willen.' Nieuw Stabiliteitspact moet vertrouwen burger (terug-)winnen", *NRC Handelsblad*, 31 maart 2005; 'Begrotingspact verliest tanden', *Het Financieele Dagblad*, 7 maart 2005.
- 24 'ECB uiterst bezorgd over oprekken stabiliteitspact', *De Telegraaf*, 22 maart 2005; Versteegh, "'Ze doen toch wat ze willen'".
- 25 *De Telegraaf*, 4 mei 2002.
- 26 G. Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie', in: K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) p. 59.
- 27 Rapport 'Helder liberaal, duidelijk rechts. Voorstellen voor een inhoudelijke heroriëntatie van de vvd', door Edwin van de Haar en Joshua Livestro (september 2002) p. 13-14.

- 28 Volgens de Kopenhagen-criteria moet een kandidaat-lidstaat: over stabiele instellingen beschikken; de principes van democratie en mensenrechten respecteren; een functionerende markteconomie hebben; het acquis communautaire overnemen en toepassen; en een Europees land zijn.
- 29 *de Volkskrant*, 14 okt. 2002; *NRC Handelsblad*, 14 okt. 2002; *NRC Handelsblad*, 23 okt. 2002.
- 30 Van 1979-1984 en van 1986-1999 was Janssen van Raaij EP-lid geweest. In 2002 sloot hij zich aan bij de Lijst Pim Fortuyn.
- 31 *de Volkskrant*, 14 okt. 2002.
- 32 'LPF: Grenscontroles en referendum uitbreiding in regeerakkoord', @Europa 25 (18 mei 2002).
- 33 P. Fortuyn, *Zielloos Europa. Tegen een Europa van technocraten, bureaucraten, subsidies en onvermijdelijke fraude* (Utrecht 1997) p. 106-107.
- 34 Zie ook: Commissie Buitenland CDA, 'Europa, hoe nu verder? Een christendemocratisch standpunt' (maart 2002) p. 12-13; idem, 'De uitbreiding van de EU. Wie zijn de kandidaat-lidstaten?' (okt. 2002).
- 35 *NRC Handelsblad*, 14 okt. 2002.
- 36 *de Volkskrant*, 14 okt. 2002.
- 37 Melkert was in mei 2002, na verloren Tweede Kamerverkiezingen, teruggetreden als fractievoorzitter en opgevolgd door Jeltje van Nieuwenhoven.
- 38 *NRC Handelsblad*, 3 okt. 2002.
- 39 Ibidem, 4 okt. 2002.
- 40 Sinds de MacSharry-hervormingen van het begin van de jaren negentig was het karakter van de EU-landbouwsubsidies gewijzigd door verschuiving van de klassieke prijssteun voor landbouwproducten naar directe inkomenssteun voor boeren.
- 41 *NRC Handelsblad*, 23 okt. 2010.
- 42 *HTK 2002-2003*, 12, p. 588.
- 43 Ibidem, p. 592.
- 44 Ibidem, p. 575.
- 45 Motie met steunbetuiging voor de door het kabinet geformuleerde inzet bij de discussie over uitbreiding, *HTK 2002-2003*, 23, p. 987.
- 46 Ibidem, p. 580.
- 47 De ChristenUnie ontstond op 22 januari 2000; op 15 maart 2001 gingen de Tweede Kamerfracties van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) onder deze naam verder.
- 48 *HTK 2002-2003*, 12, p. 592.
- 49 Ibidem, p. 595.
- 50 Ibidem, p. 585.
- 51 Ibidem, p. 610.
- 52 Ibidem.
- 53 *NRC Handelsblad*, 24 okt. 2002.

- 54 Over de nationale referendumdiscussie in meer algemene zin, zie D.J. Elzinga, 'Het referendum-instrument', in: K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) p. 87-103.
- 55 Voormalig fractieleider Thijs Wöltgens had zich al in 1992 voorstander van een referendum getoond, maar Wöltgens stond met dit standpunt toen nog alleen in de partij. Verder had eind mei 1997 een aantal leden op individuele basis in een advertentie in *Trouw* gepleit voor een referendum over het Verdrag van Amsterdam, vraaggesprek met J.N. Dubbelboer, Amsterdam, 28 juni 2011.
- 56 *HTK* 2002-2003, 12, p. 577.
- 57 *NRC Handelsblad*, 6 nov. 2002.
- 58 Ibidem. Over de houding van de Nederlandse burger ten aanzien van uitbreiding van de EU, zie J.J.A. Thomassen, 'Nederlanders en Europa. Een bekoelde liefde?' in: Aarts en Van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) p. 73-77.
- 59 Op 5 november 2002 nam de Tweede Kamer een motie-Timmermans (PvdA) aan, welke de regering oproep om over de aankomende Europese Grondwet een referendum uit te schrijven. De voorstemmende fracties (PvdA, SP, D66, GroenLinks, LPF en Leefbaar Nederland) verloren bij de Kamerverkiezingen van januari 2003 hun meerderheid en daarmee leek de kwestie weer van tafel. Tot op 22 mei 2003 de Kamerleden Karimi (GroenLinks), Dubbelboer (PvdA) en Van der Ham (D66) een initiatiefwetsvoorstel indienden voor een raadplegend referendum over de Europese grondwet.
- 60 *NRC Handelsblad*, 13 jan. 2003.
- 61 Ibidem.
- 62 R. Koole en L. Raap, 'Euroscopsis en de sociaal-democratie in Nederland', in: H. Vollaard en B. Boer (red.), *Euroscopsis in Nederland* (Utrecht 2005) p. 118 en 127.
- 63 'De kaasstolp aan diggelen. De PvdA na de dreun van 15 mei', Werkgroep Politiek Inhoudelijke Koers (Amsterdam, september 2002).
- 64 *NRC Handelsblad*, 3 okt. 2003.
- 65 Ibidem, 30 okt. 2002.
- 66 H. Vollaard en B. Boer, 'Euroscpticism in the Netherlands', paper gepresenteerd tijdens EpsNet conferentie in Boedapest, 16/17 juni 2006, p. 13.
- 67 *HTK* 2003-2004, 26, p. 1804.
- 68 *Trouw*, 20 nov. 2003; zie hoofdstuk 5, p. 5.
- 69 *HTK* 2003-2004, 26, p. 1821.
- 70 *Trouw*, 20 nov. 2002.
- 71 *HTK* 2003-2004, 26, p. 1822.
- 72 Ibidem, p. 1816.
- 73 Ibidem, p. 1810.
- 74 *NRC Handelsblad*, 18 nov. 2003.
- 75 *HTK* 2003-2004, 26, p. 1809.
- 76 Ibidem, p. 1812.

- 77 *NRC Handelsblad*, 23 jan. 2004.
- 78 'Een gemiste kans voor Europa', door E. van Middelkoop e.a. (uitgegeven door de mr. G. Groen van Prinstererstichting, wetenschappelijk instituut van de Christen-Unie, april 2005) p. 22.
- 79 *HTK 2004-2005*, 21, p. 1232.
- 80 *Ibidem*, p. 1232.
- 81 *Ibidem*, p. 1237.
- 82 Commissie Buitenland CDA, 'Turkije en de EU. Een christendemocratisch standpunt' (augustus 2004) p. 7 en 12.
- 83 Verslag Algemeen Overleg Raad voor Algemene Zaken en Externe Betrekkingen (RAZEB), 21, 501-02, nr. 590, 7 okt. 2004.
- 84 *NRC Handelsblad*, 10 sept. 2004.
- 85 Vraaggesprek met F.W. Weisglas, Rotterdam, 11 okt. 2011.
- 86 *NRC Handelsblad*, 11 sept. 2004.
- 87 Zie ook: 'Nederland met de vvd in de Europese voorhoede. EU-speerpunten vvd' (juni 2006).
- 88 *HTK 2004-2005*, 21, p. 1238.
- 89 *NRC Handelsblad*, 11 sept. 2004.
- 90 Sinds 2003 hebben leden van het Europees Parlement spreekrecht in de Tweede Kamer. De EP-leden kunnen dan tevens vragen stellen aan ministers.
- 91 *HTK 2004-2005*, 21, p. 1217.
- 92 W. Bos, 'Turkije zal lid van de EU worden' in: idem, *Over buitenland gesproken. 10 bijdragen van Wouter Bos* (Alfred Mozerstichting 2004).
- 93 'Vrij Europees. GroenLinks visie op de toekomst van Europa' (mei 2006) p. 12-13. Wel stelden de opstellers van dit rapport dat 'na de toetreding van Turkije, de Balkanlanden, Noorwegen, Zwitserland en IJsland de definitieve grenzen van de Unie in zicht [kwamen].'
- 94 Tijdens de Europese Top van Helsinki, in 1999, was Turkije door de regeringsleiders officieel tot kandidaat-lid uitgeroepen.
- 95 *HTK 2004-2005*, 21, p. 1215.
- 96 *Ibidem*, p. 1219.
- 97 *Ibidem*, p. 1227.
- 98 *HTK 2004-2005*, 37, p. 2466, 21 dec. 2004.
- 99 *Ibidem*, p. 2465.
- 100 *Ibidem*, p. 2469.
- 101 *Ibidem*, p. 2470.
- 102 *Ibidem*, p. 2471.
- 103 Wel werd in hetzelfde debat een motie van Rouvoet over de noodzaak van een nadrukkelijke erkenning door Turkije van de Armeense genocide aangenomen (*HTK 2004-2005*, 21 501-20, nr. 270).
- 104 *NRC Handelsblad*, 15 maart 2004.
- 105 'Balkenende is tegen referendum om Turkije', *Trouw*, 11 sept. 2004.

- 106 *NRC Handelsblad*, 11 mei 2005.
- 107 *de Volkskrant*, 19 april 2004; *Trouw*, 2 mei 2005.
- 108 Dit Kamerdebat in februari 2006 hoort qua periodisering bij het volgende hoofdstuk, maar is om redenen van structuur en helderheid bij dit hoofdstuk opgenomen.
- 109 *HTK 2005-2006*, 44, p. 2968-2969.
- 110 Vraaggesprek met Jan Jacob van Dijk, Arnhem, 15 augustus 2011.
- 111 'Verklaring betreffende de toekomst van de Europese Unie', bijlage bij het Verdrag van Nice (2000).
- 112 'Verklaring van Laken', 15 december 2001.
- 113 J. Hermans, A.G. Harryvan en J. van der Harst, *Uitgerekend Europa. Geschiedenis van de Europese integratie* (vierde druk; Amsterdam 2004) p. 203-204.
- 114 Ben van der Velden, 'Duitsland begrijpt Nederland niet meer', *NRC Handelsblad*, 14 mei 2001; 'D66 wil Europese regering; De Graaf hekelt "aarzelande" reacties Nederland op Europese federatie', *Trouw*, 29 mei 2001.
- 115 Joop Meijnen, 'Tussen stille revolutie en praathuis', *NRC Handelsblad*, 28 febr. 2002
- 116 Naast de 105 gedelegeerden namen ook 112 plaatsvervangende gedelegeerden deel aan de besprekingen, die voorts werden gevolgd door waarnemers namens Europese instellingen en de kandidaat-lidstaten. Zie bijvoorbeeld <http://www.europa-nu.nl>, aldaar het lemma 'europese_conventie'.
- 117 *Europa in de steigers. De Nederlandse inbreng in de volgende fase van de Conventie over de toekomst van Europa*, *HTK*, 2002-2003, 28 473, nr. 2.
Floris van Straaten, 'Balkenende staat voor "Sterk Europa"', *NRC Handelsblad*, 4 okt. 2002; Henk-Jan van Oostrum en Klaas Broekhuizen, 'Kabinet-Balkenende slaat eurosceptische koers in', *Het Financieele Dagblad*, 4 okt. 2002.
- 118 Overigens onderkende Nicolai laconiek dat Den Haag met zijn verzet tegen landbouwsubsidies voor de boeren in nieuwe lidstaten zich in Midden- en Oost-Europa imagoschade op de hals zou kunnen halen: 'Dit is geen actie vergroting populariteit Nederland, dat klopt.' Teun Lagas en Remco Pols, 'Van Mierlo wilde vergezichten, wij niet', *Trouw*, 2 oktober 2002; Mark Kranenburg, 'Het volgende drama', *NRC Handelsblad*, 11 okt. 2002.
- 119 'Alleen aartsoptimisten hadden de verwachting dat een dergelijk resultaat mogelijk was, toen de Conventie in februari 2002 onder leiding van Giscard d'Estaing begon', schreef het PvdA-kamerlid en Conventieganger Timmermans in een tijdschriftartikel. Frans Timmermans, 'De ins and outs van de Europese Conventie', *Socialisme & Democratie* (2003) 7/8, p. 8-19 (9).
- 120 De Raad van Ministers van de EU komt bijeen in tien verschillende formaties, naargelang van de behandelde onderwerpen. Zo wordt de Raad 'Buitenlandse Zaken' gevormd door de ministers van Buitenlandse Zaken, de Raad 'Justitie en Binnenlandse Zaken' door de ministers van Justitie en van Binnenlandse Zaken, enz.
- 121 *HTK 2002-2003*, 81-4660; Raymond van den Boogaard, 'Fundamenteel debat voor

- lege tribune; weinig belangstelling voor debat over Europese grondwet, *NRC Handelsblad*, 25 juni 2003.
- 122 Ibidem.
- 123 Joop Meijnen en Floris van Straaten, “Machtsgreep grote EU-landen dreigt”; staatssecretaris Nicolai tekent protest aan, *NRC Handelsblad*, 15 april 2003; ‘Veto tegen vaste voorzitter EU’, *NRC Handelsblad*, 8 mei 2003; Het kwam VVD-staatssecretaris Nicolai (Europese Zaken) op bittere verwijten van zijn partijgenoten te staan toen hij begin juni 2003 de strijd tegen een vaste Europese Raadvoorzitter opgaf. Floris van Straaten, ‘Nicolai heeft voor zijn beurt gesproken in EU: vvd’er Van Baalen blijft tegen vaste EU-voorzitter, *NRC Handelsblad*, 4 juni 2003; ‘Kamer verdeeld over ontwerp EU-grondwet’, *NRC Handelsblad*, 19 juni 2003.
- 124 ‘Tweede Kamer krijgt zin niet’, *NRC Handelsblad*, 13 juni 2003; Motie Van Baalen c.s.; over één stemhebbend lid per lidstaat in de Europese Commissie (*HTK 2002-2003*, 28 473 nr. 19).
- 125 *HTK 2002-2003*, 81, p. 4646-4674 (4650 en 4657).
- 126 *HTK 2002-2003*, 81, p. 4650-4651.
- 127 *HTK 2002-2003*, 21 501-02 en 21 501-20, Verslag van een algemeen overleg, 24 juli 2003, p. 4.
- 128 *HTK 2003-2004*, 29213 ‘Intergouvernementele Conferentie (IGC)’, Brief van de minister en de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken aan de Tweede Kamer, 30 sept. 2003.
- 129 Ibidem. ‘Kamer verdeeld over ontwerp EU-grondwet’, *NRC Handelsblad*, 19 juni 2003; ‘Kabinet: veto EU houden’, *NRC Handelsblad*, 17 sept. 2003; ‘Europa verdeelt Zalm en VVD’, *NRC Handelsblad*, 7 nov. 2003.
- 130 Meijnen en Van Straaten, ‘Machtsgreep grote EU-landen dreigt’.
- 131 ‘Polen blijft dwars over toekomst EU; Balkenende in Warschau’, *NRC Handelsblad*, 28 okt. 2003. Zie voorts hoofdstuk vijf.
- 132 *HTK 2003-2004*, 29213, Brief van de minister en van de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, ‘Verslag van de bijeenkomst van de Europese Raad en de laatste onderhandelingsronde van de Intergouvernementele Conferentie’, Brussel, 17-18 juni 2004.
- 133 *HTK 2003-2004*, 87, p. 5571; *HTK 2003-2004*, 29213, Brief van de minister en van de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, ‘Verslag van de bijeenkomst van de Europese Raad en de laatste onderhandelingsronde van de Intergouvernementele Conferentie, Brussel, 17-18 juni 2004. ‘Winst- en verliesrekening positief voor Nederland: Europese top’, *NRC Handelsblad*, 19 juni 2004.
- 134 Een passerelle-bepaling geeft de Raad van Ministers de mogelijkheid om op basis van een voorstel van de Europese Commissie de besluitvormingsprocedure op een bepaald beleidsterrein te veranderen van een bijzondere wetgevingsprocedure in de gewone wetgevingsprocedure. Op deze wijze kan zonder verdragswijziging meerderheidsbesluitvorming op het betreffende beleidsterrein geïntroduceerd worden, <http://www.europa-nu.nl/id/vikqeuo4938n/passarelle>.

- 135 Minder gelukkig had de regering met de tweede Nederlandse prioriteit gevaren: ten aanzien van de toegankelijkheid van hoge Europese ambten voor burgers van grote én kleine lidstaten was het resultaat beperkt gebleven tot een IGC-verklaring bij het verdrag waarin die gedachte verwoord werd. Hetzelfde gold voor het tijdens de IGC-onderhandelingen opgekomen Nederlandse streven tot stringenter toepassing van de sanctiebepalingen in het Stabiliteits- en Groeipact, onder meer door verruiming van de bevoegdheden van de Europese Commissie. Ook hier bleef het resultaat beperkt tot een verklaring dat het Stabiliteitspact een *rule based*-systeem vormde waarvan de regels voor alle lidstaten op identieke wijze moesten worden toegepast. Daarbij werd de Europese Commissie uitgenodigd met voorstellen voor verbetering van de implementatie van het Pact te komen. *HTK* 2003-2004, 87, p. 5572; *HTK* 2003-2004, 87, p. 5571 *HTK* 2003-2004, 29213, Brief van de minister en van de staatssecretaris van buitenlandse zaken, 'Verslag van de bijeenkomst van de Europese Raad en de laatste onderhandelingsronde van de Intergouvernementele Conferentie', Brussel, 17-18 juni 2004.
- 136 *HTK* 2003-2004, 87, p. 5558, 5563-5564.
- 137 Ibidem, p. 5555-5557; 'Europese grondwet valt goed in Kamer', *NRC Handelsblad*, 21 juni 2004; 'Kamer eens met Europese grondwet', *de Volkskrant*, 24 juni 2004; de kwalificatie 'immer serieuze' is van *NRC*-journalist Floris van Straaten: Floris van Straaten, 'VVD zeilt om probleem Europa heen; liberalen weggehoond in debat over grondwet', *NRC Handelsblad*, 24 juni 2004.
- 138 'Meerderheid is voor Europese grondwet; onderzoek duidt op hoge opkomst in Nederland bij referendum', *NRC Handelsblad*, 20 sept. 2003.
- 139 "'Fortuyn-malaise in Nederland'", *NRC Handelsblad*, 12 mei 2005. In een vraaggesprek met deze krant vergeleek de Belgische oud-premier Dehaene het politieke klimaat in Nederland met dat ten tijde van de opkomst van Fortuyn in 2002. 'Ik ken de malaise in de Nederlandse publieke opinie voldoende. Die heeft zich eerder in Pim Fortuyn vertaald.' Ibidem.
- 140 Alexandra van den Bosch, 'Brinkhorst haalt uit naar tegenstemmers', *De Telegraaf*, 10 mei 2005. 'Donner vreest oorlog bij "nee" EU-grondwet', *Trouw*, 18 april 2005.
- 141 Giebels, Kalse en Versteegh, 'Als we het nou maar beter uitleggen'.
- 142 Henk van der Kolk en Kees Aarts, 'Verwachtingen, voorspelling en trends', in: Kees Aarts en Henk van der Kolk, *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) p. 145-157 (156).
- 143 'Keihard Nee. Grote nederlaag voor regeringspartijen en pvdA' en 'Politici overdonderd door enorme uitslag', *De Telegraaf*, 2 juni 2005.
- 144 *HTK* 2004-2005, 86, p. 5141.
- 145 Ibidem, p. 5138.
- 146 Ibidem, p. 5144.
- 147 Ibidem, p. 5142.
- 148 Ibidem, p. 5151.
- 149 Ibidem, p. 5136.

- 150 Ibidem, p. 5134.
- 151 Ibidem, p. 5146.
- 152 Ibidem, p. 5149.
- 153 *HTK*, p. 5152.
- 154 Vraaggesprek met F. Karimi, Den Haag, 11 juli 2011.
- 155 Jaap Jansen, 'Crisis van de mokkende burger', *Algemeen Dagblad*, 2 juni 2005.
- 156 Lex Oomkes, 'Nee-stemmer vindt EU vooral te duur', *Trouw*, 2 juni 2005.
- 157 Michèle de Waard, 'Eurosceptis woedt als een veenbrand', *NRC Handelsblad*, 13 nov. 2002.
- 158 Michèle de Waard, 'Europa is ondankbaar verkiezingsthema', *NRC Handelsblad*, 13 jan. 2003.
- 159 M. Zonneveld, 'Boos op Brussel; de Nederlandse eurosceptis', *Vrij Nederland*, 13 maart 2004.
- 160 Ibidem.
- 161 Ibidem.
- 162 Ibidem.
- 163 'Nederlander staat nog achter Europa', *NRC Handelsblad*, 16 juni 2005.
- 164 H. Vollaard en B. Boer, 'Euroscepticism in the Netherlands', paper gepresenteerd tijdens EpsNet conferentie in Boedapest, 16 and 17 juni 2006.
- 165 Hierbij ziet de burger de Europese Unie als een verzameling instituties die voorbijgaat aan zijn preferenties, of hij nu wel of niet kiest bij de EP-verkiezingen: 'The European Union simply keeps on going, even though people vote less and less for the European Parliament.' Vollaard en Boer, 'Euroscepticism'.
- 166 Deze interpretatie vindt steun in de uitslag van een peiling van Maurice de Hond op 31 mei 2005, dus aan de vooravond van het referendum, onder ruim 5000 respondenten, waarbij de vaakst opgenoemde motieven om tegen de grondwet te stemmen waren: 'Omdat ik de nieuwe grondwet niet goed vind' en 'Omdat de nieuwe grondwet een verslechtering is ten opzichte van de huidige situatie'. <http://www.peil.nl/?1614>.

Hoofdstuk 7

- 1 *HTK* 2006-2007, 10, p. 647. Zie ook *NRC Handelsblad*, 18 jan. 2007.
- 2 'Europa: vertrouwen herwinnen', discussienotitie opgesteld door de werkgroep Europa van de Partij van de Arbeid, oktober 2005.
- 3 *HTK* 2005-2006, 18, p. 1079.
- 4 Ibidem, p. 1084.
- 5 H. Vollaard, 'Nederlandse verhalen over Europese integratie', *Internationale Spectator* 65 (2011) nr. 3, p. 123.
- 6 De Partij voor de Dieren was opgericht in 2002 en de pvv in 2006 (ontstaan uit de van de vvd afgesplitste Groep-Wilders). Na de verkiezingen van 2006 waren beide partijen voor het eerst in de Tweede Kamer vertegenwoordigd, de Partij voor de Dieren met 2 zetels en de pvv met 9 zetels.

- 7 H. Pellikaan e.a. (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006) p. 364-365.
- 8 Volgens PvdA'er Niesco Dubbelboer waren de haken rond het woord 'grondwettelijk' in de laatste zin bedacht door Frans Timmermans. 'Een jezuïtische manier van formuleren', noemde Dubbelboer het later weinig vleidend. Vraaggesprek met J.N. Dubbelboer, Amsterdam, 28 juni 2011.
- 9 Pellikaan e.a. (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer*, p. 78. Uit het CDA-verkiezingsprogramma 'Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar'.
- 10 Ibidem, p. 364-365. Uit het PvdA-verkiezingsprogramma 'Samen sterker. Werken aan een beter Nederland'.
- 11 Ibidem, p. 591. Uit het VVD-verkiezingsprogramma 'Voor een samenleving met ambitie'.
- 12 Ibidem, p. 486. Uit het SP-verkiezingsprogramma 'Een beter Nederland, voor hetzelfde geld'.
- 13 Hans Vollaard noemt D66 en GroenLinks 'kosmopolitische progressieven', die ook na het referendum bleven benadrukken dat 'Nederland zich niet kan afschermen van de verdergaande ontwikkelingen in Europa en de wereld.' Vollaard, 'Nederlandse verhalen', p. 123-124.
- 14 Pellikaan e.a. (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer*, p. 191. Uit het D66-verkiezingsprogramma 'Het gaat om mensen'.
- 15 Ibidem, p. 244 en 259. Uit het GroenLinks-verkiezingsprogramma 'Groeï mee'.
- 16 K. Buitenweg e.a., 'Vrij Europees. GroenLinks visie op de toekomst van Europa', mei 2006, p. 4.
- 17 Het standpunt van de PVV komt in dit hoofdstuk uitgebreid aan de orde. De Partij voor de Dieren benadrukte in haar bijdragen de desastreuze gevolgen van het Europese landbouwbeleid voor dieren en milieu. Bovendien werd in de visie van deze partij het dierenwelzijn in de EU ondergeschikt gemaakt aan 'achterhaalde tradities' zoals stierenvechten.
- 18 *Samen leven, samen werken*, coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en ChristenUnie, 7 febr. 2007, p. 13.
- 19 *HTK 2006-2007*, 21501-20, nr. 344, Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken aan de Tweede Kamer, 19 maart 2007, p. 1-6.
- 20 *NRC Handelsblad*, 21 maart 2007.
- 21 Ibidem, 22 maart 2007.
- 22 Ibidem, 30 maart 2007.
- 23 *HTK 2006-2007*, 71, p. 3818.
- 24 Ibidem, p. 3826.
- 25 Ibidem, p. 3831.
- 26 *GroenLinks Magazine* juni 2007, nr. 5, p. 22-23.
- 27 *de Volkskrant*, 1 juni 2007.
- 28 *de Volkskrant*, 5 juni 2007; *NRC Handelsblad*, 8 juni 2007. Niet alleen het parlement, ook de regering legde haar oor te luisteren bij de bevolking. Zij organiseerde een

- ‘niet-representatieve internetpeiling’ waaraan ruim 97.000 mensen meededen en waarvan de belangrijkste conclusie was dat Nederlanders in ruime mate voor het lidmaatschap van de EU zijn, maar vraagtekens zetten bij het tempo van de integratie en de uitbreiding (*NRC Handelsblad*, 3 juni 2008).
- 29 Oranjekaartprocedure: als meer dan de helft van alle nationale parlementen bezwaar heeft tegen een voorstel van de Europese Commissie, moet de Commissie overwegen of het voorstel van tafel gaat. Zet de Commissie alsnog door, dan kan het EP of de Raad met een meerderheid de Commissie opdragen haar voorstel in te trekken.
- 30 Dorette Corbey stelt dat het referendum Nederland weliswaar intern verdeelde, maar dat het ons land in de Europese onderhandelingen ‘geen windeieren’ heeft gelegd: ‘de Nederlandse invloed binnen de EU was direct na het nee groter dan ooit.’ D. Corbey, ‘Acht jaar Balkenende: hoe Europa een wig in de samenleving werd’, *Internationale Spectator* 65 (2011) 1, p. 4.
- 31 Anders dan Ten Broeke twijfelt Bob van den Bos aan de versterking van de rol van nationale parlementen in het nieuwe verdrag. Volgens Van den Bos ‘legt de aard van het integratieproces structureel beperkingen op aan de zeggenschap van de volksvertegenwoordiging in de lidstaten.’ B. van den Bos, ‘Nationale parlementen grote verliezer van Europese integratie?’, *Internationale Spectator* 64 (2010) 12, p. 631.
- 32 *HTK* 2006-2007, 86, p. 4742.
- 33 *Ibidem*, p. 4744.
- 34 *Ibidem*, p. 4736.
- 35 *Ibidem*, p. 4750.
- 36 *Ibidem*, p. 4746.
- 37 Anderhalf jaar later, in december 2008, werd GroenLinks op zijn wenken bediend toen de EU-leiders het eens werden over een pakket ambitieuze klimaatdoelstellingen, waaronder een vermindering van 20% van de uitstoot van broeikasgassen per 2020.
- 38 Behalve Groot-Brittannië zou uiteindelijk ook Polen niet meedoen aan het Handvest van burgerrechten.
- 39 Volgens het oorspronkelijke verdrag zou het aantal Eurocommissarissen van 27 teruggebracht worden naar 18, om de Commissie efficiënter te kunnen laten werken. Niet langer zou dus iedere lidstaat een eigen Commissaris voordragen. De onderhandelingen met Ierland na het eerste Ierse referendum hebben er echter toe geleid dat elke lidstaat toch zijn Commissaris mag behouden.
- 40 *HTK*, 2006-2007, 86, p. 4748.
- 41 *Ibidem*, p. 4775.
- 42 *Ibidem*, p. 4769-4771.
- 43 *Ibidem*, p. 4776.
- 44 *de Volkskrant*, 3 juni 2005.
- 45 *Ibidem*, 5 juni 2007.

- 46 *NRC Handelsblad*, 27 juni 2007.
- 47 *Ibidem*, 30 aug. 2007.
- 48 *Ibidem*.
- 49 *Ibidem*, 12 sept. 2007.
- 50 *de Volkskrant*, 21 sept. 2007.
- 51 *NRC Handelsblad*, 24 sept. 2007.
- 52 *de Volkskrant*, 22 september 2007.
- 53 *NRC Handelsblad*, 24 sept. 2007.
- 54 Minister van Sociale Zaken Piet-Hein Donner (CDA) had, tot woede van de pvda, een voorstel ingediend ter versoepeling van de wettelijke ontslagbescherming van werknemers. Blijkens een uitgelekte e-mail van Tweede Kamerlid Diederik Samsom en uitingen van vicefractievoorzitter Mariëtte Hamer zou de pvda bereid zijn geweest binnen de regeringscoalitie het Europa-referendum te offeren voor het behoud van de oorspronkelijke vorm van ontslagbescherming, *Elsevier*, 27 sept. 2007.
- 55 *NOS Nieuws*, 5 okt. 2007.
- 56 Vraaggesprek met Niesco Dubbelboer, Amsterdam, 28 juni 2011.
- 57 *NRC Handelsblad*, 26 sept. 2007.
- 58 *HTK 2007-2008*, 9, p. 560-594 (565). Samsom stond en staat bekend als een fervent voorstander van het ontwikkelen van duurzame energie.
- 59 Het betreft Lilian Ploumen, voorstander van een Europees referendum, die twee dagen later, op 6 oktober 2007, tot voorzitter van de pvda zou worden benoemd.
- 60 *HTK 2007-2008*, 9, p. 568.
- 61 *HTK 2007-2008*, nr. 88, p. 6244-6274. Het initiatiefwetsvoorstel werd ingediend door de leden Van Bommel (sp), Van der Ham (d66), Ouwehand (Partij voor de Dieren), Peters (GroenLinks) en De Roon (pvv).
- 62 Nederland was niet het enige land dat afzag van het houden van een referendum over het Verdrag van Lissabon. Uiteindelijk zou alleen Ierland een volksraadpleging organiseren. Daar werd het verdrag in eerste instantie afgewezen en pas in tweede instantie, op 2 oktober 2009, door de bevolking goedgekeurd.
- 63 Rita Verdonk was in september 2007 uit de vvd-fractie gezet en was vervolgens voor zichzelf doorgestaan als onafhankelijk Kamerlid. Zij was tegen het Verdrag van Lissabon, maar nam niet deel aan het Kamerdebat erover.
- 64 *HTK 2007-2008*, 91, p. 6451-6454. Het betreft protocol no. 27 betreffende de interne markt en de mededinging.
- 65 Besloten was in het verdrag het totale aantal Europarlementariërs uit te breiden naar 750 leden. Vooral Italië had zich niet geliefd gemaakt door te dreigen de onderhandelingen te laten mislukken omwille van één extra zetel in het EP. Nederland zou aanvankelijk van 27 naar 25 zetels gaan, maar kreeg uiteindelijk 26 Europarlementariërs.
- 66 *HTK 2007-2008*, 91, p. 6476.
- 67 *Ibidem*, p. 6481.

- 68 Ibidem, p. 6464.
- 69 Ibidem, p. 6472-6473.
- 70 Ibidem, p. 6485-6486.
- 71 Ibidem, p. 6545-6546.
- 72 Ibidem, p. 6549.
- 73 Geactualiseerd en met dank overgenomen uit Gerrit Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie', in: Kees Aarts en Henk van der Kolk, *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005), p. 44-64 (50).
- 74 'Paniek verspreidt zich in snel tempo; Kredietcrisis. Na het omvallen van Lehman Brothers moeten op Wall Street meerdere branden worden geblust', *de Volkskrant*, 4 okt. 2008. 'Top EU wil geldstroom weer op gang krijgen', *Trouw*, 13 okt. 2008.
- 75 'Mogelijkheden DNB bij Icesave te beperkt', *Het Financieele Dagblad*, 15 okt. 2008; Robert Giebels en Lidy Nicolassen, 'Nog is het einde niet in zicht; Reconstructie dertig dagen kredietcrisis', *de Volkskrant*, 18 okt. 2008.
- 76 'Brussel wil garanties op spaartegoeden naar 100.000', ANP, 15 okt. 2008.
- 77 Tangs pleidooi bouwde voort op een door de Kamer geaccordeerd gemeenschappelijk voorstel van PvdA, VVD en ChristenUnie van twee weken eerder om te komen tot een pan-Europese toezichthouder op banken en andere financiële instituties, die naast nationale toezichthouders (zoals De Nederlandsche Bank) bij een grensoverschrijdende bankencrisis zou moeten optreden. *HTK 2008-2009*, 583, p. 614, 606 en 'Crisis doet Europa aan; Commentaar', *NRC Handelsblad*, 6 okt. 2008.
- 78 *HTK 2008-2009*, KST 31371-47, en *HTK 2008-2009*, 14, p. 960-1021; 'Premier roept Kamer op boven "partijpolitiek" te staan.' www.Elsevier.nl, 30 sept. 2008.
- 79 *HTK 2008-2009*, 19, p. 960-963.
- 80 Ibidem, p. 962.
- 81 'Hebzucht leidde tot bankcrisis', *Algemeen Dagblad*, 16 okt. 2008.
- 82 *HTK 2008-2009*, 19, p. 966, 968, 973, 985 (968).
- 83 *HTK 2008-2009*, 19, p. 976.
- 84 Max van Weezel, 'Superwouter; Weekboek Den Haag', *Vrij Nederland*, 18 okt. 2008; Joost Oranje en Jeroen Wester, "'Ineens raak je de bal goed". Minister van Financiën en vicepremier Wouter Bos over de crisis en zijn wederopstanding', *NRC Handelsblad*, 13 dec. 2008. Later, in april 2012, zou de parlementaire onderzoekscommissie De Wit constateren dat (inmiddels oud-) minister Bos juist grote fouten had gemaakt bij de bankensteun, onder andere door het parlement onvoldoende te informeren, Eindrapport 'Verloren krediet II. De balans opgemaakt', april 2012.
- 85 *HTK 2008-2009*, 14, p. 960-1021. Sinds 2000 brengt de regering jaarlijks het rapport 'Staat van de Europese Unie' uit. Daarin blikt ze terug op de belangrijkste ontwikkelingen in de EU van het afgelopen jaar en kijkt ze vooruit op de aankomende Europese agenda. De parlementaire bespreking ervan geeft de Kamers gelegenheid tot algemene beschouwingen over Europa, welke in de regel beperkt blijven tot al eerder betrokken stellingen.
http://www.europa-nu.nl/id/viitjgs44700/staat_van_de_europese_unie.

- 86 'Het effect van de kredietcrisis op de reële economie is dus serieus maar niet dramatisch', concludeerde nog in december 2008 Frank Kalshoven, 'De economische crisis valt reuze mee: 100, 99, 100; Het spel en de knikkers', *de Volkskrant*, 13 dec. 2008.
- 87 Syp Wynia, 'Een zware tweede helft', *Elsevier*, 10 jan. 2009.
- 88 Douwe Douwes en Kim van Keken, 'En voort schrijdt de tijd. Reconstructie. Het crisisakkoord', *de Volkskrant*, 28 maart 2009.
- 89 Herman Staal, 'Speelveld EU met Wilders gepolariseerd. Partijen vrezen de pvv niet', *NRC Handelsblad*, 19 febr. 2009.
- 90 'Akkoord over EU-stimuleringsplan in zicht', *Het Financieele Dagblad*, 20 maart 2009; 'Verdubbeling noodreserve voor lidstaten zonder euro', *ibidem*, 21 maart 2009.
- 91 *HTK* 2008-2009, 67, p. 5333.
- 92 *Ibidem*, p. 5335.
- 93 *Ibidem*, p. 5341-5342 en 5358.
- 94 *Ibidem*, p. 5337.
- 95 *Ibidem*, p. 5346.
- 96 *Ibidem*, p. 5339-5341.
- 97 *Ibidem*, p. 5354.
- 98 Douwe Douwes, 'Heel even leek de staatsschuld laag', *de Volkskrant*, 1 dec. 2008.
- 99 In 2011, dus buiten het hier besproken tijdvak, meldde ook Portugal zich voor financiële ondersteuning door de EU en haar lidstaten.
- 100 In plaats van de term 'schulden crisis' wordt ook wel de term 'eurocrisis' gehanteerd. Als typering voor 'crisis van eurolanden' is dat correct. Maar ook verwarrend, in zoverre dat in deze periode de euro en zijn koers zelf geen functionele problemen vertoonden. Daarbij maakte juist de gemeenschappelijke munt de concurrerende devaluaties waarmee lidstaten in het verleden recessies op elkaar trachtten af te wentelen onmogelijk. Waar dan weer tegenover stond dat landen in de eurozone die zichzelf uit de markt prijsden, dat niet meer konden corrigeren door een devaluatie van de nationale munt. Voorts was het denkbaar dat de twijfel van de financiële markten over de solvabiliteit van een land van de ene op de andere lidstaat zou overslaan en dat dergelijke 'besmetting' - indien niet of onvoldoende, of te laat bestreden - tot een crisis van de euro zelf zou kunnen leiden. Niet zelden was in dezen de wens de moeder van de gedachte. In Nederland waren vooral de SP-kamerleden Irrgang en Van Bommel toonaangevend in het discours dat de euro als deel van het probleem belichtte, veeleer dan als belangrijk element voor de oplossing ervan.
- 101 Frank van Alphen, 'Euro omlaag door woorden Van Rompuy', *de Volkskrant*, 12 febr. 2010.
- 102 'Noodplan Grieken blijft uit', *Het Financieele Dagblad*, 12 febr. 2010; *HTK* 2009-2010, 65, p. 5723-5747 (5727); Spoeddebat over mogelijke steun aan Griekenland.
- 103 *HTK* 2009-2010, 54, p. 4926 en 21501-07, no. 697.

- 104 Ibidem, 56, p. 5065-5066.
- 105 Ibidem, p. 5066.
- 106 Gijs Moes 'Griekse crisis versnelt eenwording eurozone', *Trouw*, 17 febr. 2010.
- 107 *HTK 2009-2010*, 65, p. 5723 en 54, p. 5071-5073.
- 108 Ibidem, 65, p. 5730.
- 109 *HTK 2009-2010*, 65, p. 5723 en 5733. Michèle de Waard, 'Nederland laat de kamer beslissen. Europese leiders beslissen volgende week of er hulpplan voor Griekenland komt. Nederland moet nog kiezen', *NRC Handelsblad*, 18 maart 2010.
- 110 *HTK 2009-2010*, 69, p. 5953-5984 (5953, 5958, 5972). Michèle de Waard, 'Kamer vertrouwt op strikte voorwaarden voor Grieks plan', *NRC Handelsblad*, 31 maart 2010.
- 111 *HTK 2010-2011*, 25, p. 2-4, Mondeling vragenuur; *HTK*, KST, 21, 50107-768.
- 112 Leigh Phillips, 'EU super-watchdog warns economic crisis "far from over"', *EUobserver.com*, 2 mei 2011.
- 113 Marc Peperkorn, 'Nieuw pact voor de euro', *De Volkskrant*, 12 maart 2012.
- 114 *HTK 2010-2011*, 21, 501-07, nr. 779, Motie van het lid Slob c.s.
- 115 *HTK 2010-2011*, 54, p. 37-126; 'Kamer vreest Eurotop van morgen: straks raken ze macht kwijt aan Brussel', *NRC Handelsblad*, 10 maart 2011; 'Kamer: Regie over loon en pensioen mag niet naar Brussel', *Trouw*, 19 febr. 2011; 'Politieke unie zorgt voor verwarring', *Nederlands Dagblad*, 10 maart 2011; 'Het mechaniek van de eurotreur', *de Volkskrant*, 12 maart 2011.
- 116 Charlemagne, 'Pact for the Euro. What's in a name?', 25 maart 2011 http://www.economist.com/blogs/charlemagne/2011/03/pact_euro.
- 117 Ed Groot, 'Crisis maakt Europa populairder', *Het Financieele Dagblad*, 20 mei 2009.
- 118 Ibidem en Paul Dekker e.a., *Strategisch Europa. Markten en macht in 2030 en de publieke opinie over de Europese Unie*, SCP en CPB Europese Verkenning no. 7 (2009).
- 119 Financiële crisis toont grenzen van Europese samenwerking', *Het Financieele Dagblad*, 28 febr. 2009.
- 120 EU-Verordening 1173/2011; Marc Peperkorn, 'De aanbevelingen van begrotingssaar Olli Rehn zijn geen vrijblijvende adviezen', *de Volkskrant*, 31 mei 2012.

Epiloog

- 1 De analyse is uitgevoerd met behulp van de 'methode-Voorhoeve', waarbij de aan Europa gewijde tekst als percentage van de totale tekst wordt uitgedrukt na correctie met een wegingsfactor gerelateerd aan de plaats en prominentie die de Europa-passages in de tekst innemen. Passages in het eerste kwart van het programma krijgen zo een hogere score dan die in het laatste kwart. J.J.C. Voorhoeve, *Peace, profits and principles. A study of Dutch foreign policy* (Leiden 1985) p. 64-65.
- 2 Bron: M. van Dorp en J. Hoekstra, 'Europa, eindelijk een verkiezingsthema', *De Hofvijver*, augustus 2012, M. Van Dorp en J. Hoekstra, 'Europa, eindelijk een verkiezingsthema', *De Hofvijver*, aug. 2012, www.montesquieu-instituut.nl/europa_eindelijk_een_verkiezingsthema. De cijfers in bovenstaande tabel zijn afgerond tot hele getallen.

- 3 Wel voegde Rutte hieraan toe dat hij de Grieken extra tijd wilde geven om de beloofde bezuinigingen en hervormingen voor elkaar te krijgen, maar alleen als dat geen extra geld zou kosten.
- 4 'Geen duidelijke winnaar bij Carré-debat. Rutten en Samson onder vuur', <http://www.nrc.nl/verkiezingen/2012/09/04/weinig-spektakel-in-strak-geleid-debat-rutte-en-samsom-onder-vuur/>.
- 5 *Financieele Dagblad*, 16 aug. 2012.
- 6 'Europa is normaal geworden in campagnes', <http://www.trouw.nl/tr/nl/11364/Verkiezingen-2012/article/detail/3308552/2012/08/30/Europa-is-normaal-geworden-in-campagnes.dhtml>.
- 7 'Buitenland volgt verkiezingen op de voet', http://www.telegraaf.nl/binnenland/verkiezingen2012/12906482/-Buitenland_volgt_verkiezingen.html.
- 8 'Le Monde', *NRC Handelsblad*, 13 sept. 2012; 'Buitenland: ferm ja tegen Europa', *Het Parool*, 13 sept. 2012; 'Uitslag gezien als steun Europa', *NRC Handelsblad* 13 sept. 2012.
- 9 'Petra de Koning, 'Europa houdt weer van Nederland'', *NRC Handelsblad*, 14 sept. 2012.
- 10 'EU Parliament head welcomes Dutch election result', 13 sept. 2012; <http://www.eubusiness.com/news-EU/netherlands-vote.icq>.
- 11 'Uitslag gezien als steun Europa', *NRC Handelsblad*, 13 sept. 2012.
- 12 Mark Beunderman en Mark Kranenburg 'Interview. "We beseffen dat we deel zijn van Europa"', *NRC Handelsblad*, 4 juni 2012.
- 13 Addie Schulte, 'Europa kan door, vindt Europa', *Het Parool*, 14 sept. 2012.
- 14 Marc Chavannes, 'Geen twaalf ministers maar twintig staatslieden gezocht', *NRC Handelsblad*, 29 sept. 2012.
- 15 'We zetten een stap achteruit', *Dagblad van het Noorden*, 13 sept. 2012
- 16 Ruud Koole, 'Het midden is niet terug', *NRC Handelsblad*, 22 september 2012 (brieven).
- 17 Tom-Jan Meeus, 'Het midden heeft plaatsgemaakt voor een nieuw bestuurderspopulisme', *NRC Handelsblad*, 13 sept. 2012.
- 18 *Bruggen slaan, Regeerakkoord VVD-PvdA*, 29 okt. 2012.

Literatuurlijst

- Aarts, K., en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa: het referendum over de Europese Grondwet* (Amsterdam 2005).
- Adviesraad Internationale Vraagstukken, *De EU en de band met de Nederlandse burger*, briefadvies no. 10 (Den Haag, december 2005).
- Adviesraad Internationale Vraagstukken, *De EU en de crisis. Lessen en leringen*, rapport no. 68, (Den Haag, januari 2010).
- Adviesraad Internationale Vraagstukken, *Het vermogen van de EU tot verdere uitbreiding*, rapport no. 71 (Den Haag, juli 2010).
- Arts, G, en M. Bos, 'Het Europa-gehalte van de Nederlandse verkiezingsprogramma's', *Internationale Spectator* 64 (2010) 6, p. 328-331.
- Baalen, H. van, 'Europees grondwettelijk verdrag: een half ei of een lege dop?' *Liberaal Reveil* 45 (2004), p. 195-198.
- Barning, T., 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', *Socialisme en Democratie* 46 (1989), p. 58-63.
- Benschop, D., 'De dynamiek van Netwerk Europa. Nederlands oude en nieuwe partnerschappen', *Internationale Spectator* 54 (2000) 4, p. 187-188.
- Beus, J. de, en P. Pennings, 'Europeanisering van de Nederlandse politiek. Nog steeds een zaak voor de bovenlaag maar niet voor de gekozen burgerij', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004* (Groningen 2005), p. 193-216.
- Beus, J. de, 'Groter Europa, opstandiger Nederland: opheffing van eurosceptis in een conservatieve tijd', *Internationale Spectator* 62 (2008) 1, p. 37-41.
- Beyen, J.W., *Het spel en de knickers. Een kroniek van 50 jaren* (Rotterdam 1968).
- Beynen, P., *De Tweede Kamer en de Europese Unie; goede buur of verre vriend? Een onderzoek naar de Nederlandse parlementaire beïnvloeding van Europese besluitvorming* (MA-scriptie Internationale Betrekkingen; Rijksuniversiteit Groningen 2010) p. 36-37.
- Boer, B., 'Eurosceptis en de vvd? Het zit in de genen! Eurosceptis en liberalisme in Nederland', *Liberaal Reveil* 46 (2005) 4 en 5, p. 147-154.
- Boer, B., en H. Vollaard (red.), *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht 2005).
- Bolkestein, F. 'Nederlandse identiteit in Europa', in: F. Bolkestein, *De twee lampen van de staatsman. Beschouwingen over politiek* (Amsterdam 2006), p. 19-35.

- Bootsma, P. en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl, 1973-1977* (Den Haag 1999).
- Bos, B.R.A. van den, *Mirakel en debacle: de Nederlandse besluitvorming over de politieke unie in het Verdrag van Maastricht* (Assen 2008).
- Bos, B.R.A. van den, 'Nationale parlementen grote verliezer van Europese integratie?' *Internationale Spectator* 64 (2010) 12, p. 627-631.
- Bos, B.R.A. van den, 'Teloorgang van Nederlands EU-beleid. "Spruitjes-Revolutie" vermoozt kostbare traditie', *Internationale Spectator* 60 (2006) 9, p. 430-434.
- Bos, J.M.M. van den, *Dutch EC policy making. A model guided approach to coordination and negotiation* (s.l. 1991).
- Bos, M., en B. van Riel, 'Europa: geen scepsis maar realisme', *Socialisme en Democratie* 61 (2004) 3, p. 37-47.
- Brinkel, Th., en J. Compagner, *Verhalen over Europa. Nederlandse christen-democraten over de Europese integratie* (Den Haag 1996).
- Brouwer, J.W.L., 'Buitenlandse Zaken: de strijd om meer parlementaire invloed, 1948-1951', in: P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, deel III, Band C, (Nijmegen 1996), p. 118-140.
- Brouwer, J.W.L., 'Buitenlandse Zaken: een eenzaam "Atlantisch" tussen Europeanen', in: J.J.M. Ramakers (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 4 (Nijmegen 1997), p. 649-694.
- Brouwer, J.W.L., en P. van der Heiden (red.), *Drees, minister-president 1948-1958* (Den Haag 2005).
- Brouwer, J.W.L., 'Tussen droom en daad. Parlement en Europese integratie, 1948-1950', *Politieke Opstellen* 11-12 (1991-1992), p. 35-57.
- Bruin, R. de, *Les Pays-Bas et l'intégration européenne, 1957-1967* (Dissertatie Instituut d'études politiques, Parijs 1978).
- Bruin, R.J. de, 'Cees Hazenbosch en de "eeuwige beginselen van Gods Woord". Antirevolutionaire beginselpolitiek en de integratie van Europa in de jaren vijftig', in: G.J. Schutte e.a. (red.), *Grenzeeloos christelijk-sociaal. Internationale activiteiten van de christelijk-sociale beweging*, cahier 8 (Amsterdam 2009).
- Corbey, D., 'Acht jaar Balkenende: hoe Europa een wig in de samenleving werd', *Internationale Spectator* 65 (2011) 1, 3-7.
- Dankert, P., 'Nederland en de Europese Politieke Unie. Op weg naar een democratisch en federaal Europa', *Internationale Spectator* 45 (1991), p. 78-85.
- Dekker, H., 'De stabiliteit van de politiek in Nederland verklaard', *Leidschrift* 17 no. 2 (september 2002), p. 7-32.
- Del Grosso, N.Y., *Parlement en Europese integratie* (Deventer 2000).
- Dik, J.B., en S. Singelsma, 'ARP, CHU, D'66, PvdA en VVD en de Europese samenwerking en eenwording, 1945-1980', *Nieuw Europa* 7 (1981), p. 17-31.
- Dik, J.B., *Christen-democraten en Europa. Een onderzoek naar de houding van ARP, CHU en KVP ten aanzien van de Europese samenwerking en eenwording, 1945-1980* (Doctoraalscriptie RU Groningen 1979).

- Dorp, M.J. van, en J. Hoekstra, 'Europa, eindelijk een verkiezingsthema', *De Hofvijver*, augustus 2012.
- Dorp, M.J. van, en A.G. Harryvan, 'Publiek draagvlak voor Nederlands EU-lidmaatschap onverminderd groot: hardnekkig voortbestaan van permissieve consensus', *Internationale Spectator* 66 (2012), p. 317-320.
- Eekelen, W. van, *Sporen trekken door strategische jaren* (Meppel 2000).
- Europa's burenen. Europees nabuurschapsbeleid en de publieke opinie over de Europese Unie* (Den Haag 2008); deel A3 'De publieke opinie in Nederland', p. 53-61.
- Everts, Ph. (red.), *Nederland in een veranderende wereld. De toekomst van het buitenlands beleid* (Assen 1991).
- Gallagher, M., M. Laver en P. Mair, *Representative government in modern Europe* (New York, 4e druk 2006), pp. 199-202 ('Party politics in the Netherlands').
- Griffiths, R.T. (red.), *The Netherlands and the integration of Europe, 1945-1957* (Amsterdam 1990).
- Griffiths, R.T. (red), *Socialist parties and the question of Europe in the 1950's* (Leiden 1993).
- Grinsven, P. van, M. van Keulen en J. Rood, *Over verkiezingen, politisering en het Nederlandse Europabeleid* (Den Haag 2006).
- Grinsven, P. van, en J. Rood, 'De ontdekking van Europa: het Europese onbehagen van Nederland', *Internationale Spectator* 58 (2004) 3, p. 119-122.
- Haks, R., *Wat willen de Communisten in Europa? 25 vragen aan Rinus Haks* (Amsterdam s.a. [1979]).
- Harmsen, R. 'The evolution of the Dutch European discourse: defining the "limits of Europe"', *Perspectives on European Politics and Society* 9 (2008) 3, p. 316-341.
- Harryvan, A.G., *In pursuit of influence. The Netherlands' European policy during the formative years of the European Union, 1952-1973* (Brussel 2009).
- Harryvan, A.G., en J. van der Harst, *Documents on European Union* (Houndmills 1997).
- Harryvan, A.G., en J. van der Harst, 'Het Nederlandse Europabeleid na het einde van de Koude Oorlog', *Transaktie* 23 (1994) 2, p. 143-171.
- Harryvan, A.G., en J. van der Harst, *Max Kohnstamm. Leven en werk van een Europeaan* (Utrecht 2008).
- Harryvan, A.G., en J. van der Harst, 'Verschuivingen in het Nederlandse Europabeleid', *Transaktie* 26 (1997), p. 355-377.
- Harryvan, A.G., J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975* (Amsterdam 2001).
- Harryvan, A.G. en J. van der Harst, 'Poortwachter van de Unie. Hans van den Broek: lid van de Europese Commissie (1993-1999): in: Gerrit Voerman, Bart van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse Eurocommissarissen* (Amsterdam 2010), p. 235-259.
- Harryvan, A.G. en J. Hoekstra, 'Eurosceptis? Europese integratie in verkiezingsprogramma's en campagnes van Nederlandse politieke partijen', *Internationale Spectator* 67 (2013) 4, p. 52-56.

- Harst, J. van der, 'Nederland in de ban van de Eurosceptis?', in: D. Hellema, M. Segers en J. Rood (red.), *Bezinning op het buitenland. Het Nederlandse buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag (2011), p. 77-92.
- Harst, J. van der (red.), *Beyond the customs union: the European Community's quest for deepening, widening and completion, 1969-1975* (Baden Baden 2007).
- Harst, J. van der, 'De verdwenen voorspelbaarheid. Het Nederlandse Europeabeleid tijdens en na de Koude Oorlog', in: B. de Graaff, D. Hellema en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003), p. 131-154.
- Harst, J. van der, *The Atlantic priority. Dutch defence policy at the time of the European Defence Community* (Florence 2003).
- Hartog, A. den, 'The Netherlands and the Ratification of the Maastricht Treaty', in: F. Laurssen en S. Vanhoonacker (red.), *The Ratification of the Maastricht Treaty: Issues, Debates and Future Implications* (Maastricht 1994).
- Hartog, F., *Nederland en de Euromarkt* (Leiden 1971).
- Heerikhuizen, A. van, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement, 1946-1951* (Amsterdam 1998).
- Hellema, D., M. Segers en J. Rood (red.), *Bezinning op het buitenland. Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011).
- Hellema, D., *Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 1995).
- Hermans, J., A.G. Harryvan en J. van der Harst, *Uitgerekend Europa. Geschiedenis van de Europese integratie* (Amsterdam 2004).
- Hoetjes, B.J.S., 'The Netherlands: a former founding father in search of control', in: W. Wessels, A. Maurer en J. Mittag (red.), *Fifteen into one? The European Union and its member states* (Manchester 2003), p. 315-336.
- Hommel, P.M. (red.), *Nederland en de Europese eenwording* (Den Haag 1980).
- Jong, T.T. de, *Hinderpaal of springplank naar Europa's eenheid. Nederland en de Raad van Europa 1948-1950* (Doctoraalscriptie RU Groningen 1983).
- Kennedy, J., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Kessel, A.C.M.W. van, 'Ruggen recht heren!' *Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003).
- Keulen, M. van, *Going Europe or Going Dutch. How the Dutch government shapes European Union policy* (Amsterdam 2006).
- Keulen, M. van, 'Nederlands Europeabeleid: de moeizame weg van vorm naar inhoud', *Internationale Spectator* 60 (2006) 12, p. 297-300.
- Keulen, M. van, en T. van den Brink, 'Voorbij de onverschilligheid. Naar echte nationale Europapolitiek', *Internationale Spectator* 61 (2007) 9, p. 409-412.
- Klaauw, C.A. van der, *Een diplomatenleven. Memoires* (Amsterdam 1995).
- Koole, R., en A. Duivesteyn (pvda), *Discussienota Europa: Vertrouwen herwinnen* (Amsterdam 2005).
- Koole, R., 'De tweede "Grote Wending": een Europese scheidslijn in Nederland?', in: M.

- Bovens, H. Pellikaan en M. Trappenburg (red.), *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1998), p. 58-81.
- Labohm, H.H.J. (red.), *De waterdragers van het Nederlandse Europabeleid. Terugblik op 40 jaar DGES* (Den Haag 1997).
- Lesterhuis, C.M., 'Van wantrouwen tot geestdrift. De vvd en Europa', *Internationale Spectator* 36 (1982) 4, p. 230-238.
- List, G.A. van der, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden 1995).
- List, G.A., van der, 'De vvd en Europa', *Internationale Spectator* 50 (1996) 6, p. 301-305.
- Lubbers, M., en E. Jaspers, 'A longitudinal study of euroscepticism in the Netherlands: 2008 versus 1990', *European Union Politics* 12 (2011) 1, p. 21-40.
- Lubbers, M., 'Regarding the Dutch "Nee" to the European Constitution: a test of the identity, utilitarian and political approaches to voting "No"', *European Union Politics* 9 (2008) 1, p. 59-86.
- Mair, P., 'The limited impact of Europe on national party systems', *West European Politics* 23 (2000) 4, p. 27-51.
- Market Place Europe. Fifty years of public opinion and market integration in the European Union*, European Outlook 5, SCP en CPB (Den Haag 2007).
- Merriënboer, J.C.F.J. van, *Mansholt. Een biografie* (Amsterdam 2006).
- Middelaar, L. van, *De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin* (Meppel 2009).
- Molegraaf, J., *Boeren in Brussel. Nederland en het Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid, 1958-1971* (Utrecht 1999).
- Naar een Europabrede Unie*, WRR-rapport nr. 59 (Den Haag 2001).
- Pelkmans, J., M. Sie Dhian Ho en B. Limonard (red.), *Nederland en de Europese grondwet*, WRR-rapport (Amsterdam 2003).
- Pellikaan, H., H. Vollaard en S. Otjes, *Europe in the Netherlands: Political parties*, WRR, Webpublications 24 (Den Haag 2007).
- Penders, J., en M. Kwast, 'The Netherlands and Political Union', in A. Pijpers (red.), *The European Community at the Crossroads* (Dordrecht 1992), p. 253-270.
- Pijpers, A., 'Europese finaliteit en Nederlandse buitenlandse politiek', *Internationale Spectator* 60 (2006), 435-440.
- Pijpers, A., *Europese politiek in Nederlands vaarwater. Kronieken en commentaar* (Assen 2005).
- Pijpers, A., 'Inpoldering van de Europese politiek', in: A. Pijpers, *Kanonnen en boter. Beschouwingen over oorlog en integratie in Europa* (Amsterdam 1996), p. 155-164.
- Pijpers, A., 'Nationale roerselen in de Nederlandse Europapolitiek', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007* (Amsterdam 2007), p. 85-96.
- Pijpers, A. (red.), *Nederland zoekt het tweegesprek. Neoliberale accenten in de Europese politiek* (Den Haag 1999).
- Renselaar C. van, en A.C.J. Stokvis, *Vorbereiding euroconversie stagneert. Uitkomsten van de tiende DNB-enquête*, DNB, november 2000.
- Rood, J.Q.Th. (red.), *Europa in de Nederlandse politiek. Met bijdragen van Th.C. de Graaf*

- (D66), A.P.W. Melkert (pvda), J.P. Balkenende (CDA) en H.F. Dijkstal (vvd). (Clingendael, Den Haag 2002).
- Rood, J.Q.Th., 'Het buitenland onder Rutte: terug naar het verleden?' *Internationale Spectator* 66 (2012) 9, p. 407-410.
- Rood, J.Q.Th., 'Nederlands buitenlands beleid in de spiegel van de toekomst', *Internationale Spectator* 64 (2010) 1, p. 8-11.
- Rood, J.Q.Th., 'Nederland zoekend in een veranderend Europa', in: A. van Staden e.a. (red.), *De herontdekking van de wereld. Nederlands buitenlands beleid in revisie* (Den Haag 2004), p. 35-55.
- Rooyen, E. van, *De europeanisering van belangengroepen en politieke partijen in Nederland* (Amsterdam 2009).
- Rozemond, S., *Ambitie en armslag van Nederland* (Den Haag 1998).
- Rozemond, S., *Bolkestein en de eurosceptis* (Den Haag 1996).
- Rozemond, S., 'Nederland als deelstaat', *Socialisme en Democratie* (mei 1989) 5, p. 155-161, 169.
- Rozemond, S., *Nederland in West-Europa. Een plaatsbepaling* (Den Haag 1987).
- Rutten, Ch., *Aan de wieg van Europa en andere buitenlandse zaken. Herinneringen van een diplomaat* (Amsterdam 2005).
- Scheffer, P., *Een tevreden natie. Nederland en het wederkerend geloof in de Europese status quo* (Amsterdam 1988).
- Schendelen, M.P.C.M., *Gelijkebben of winnen? Nederlandse belangenbehartiging in de Europese Unie* (Amsterdam 1995).
- Schendelen, M.P.C.M. van, 'The Netherlands: from founding father to mounding baby', in: Ph. Norton (red.), *National parliaments and the European Union* (Londen 1996), p. 60-74.
- Schijndel, A.H.J.W. van, *Het Europese wiel. Opstellen over Nederland en Europa* (Assen 1999).
- Schout, A., en J.M. Wiersma, *For as well as against: the Dutch EU paradox*, Instituut Clingendael (Den Haag, 14 mei 2012).
- Segers, M.L.L., *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950-heden* (Amsterdam 2013).
- Sociaal en Cultureel Planbureau en Centraal Planbureau, *Marktplaats Europa. Vijftig jaar publieke opinie en marktintegratie in de Europese Unie* (Den Haag 2007).
- Soetendorp, B., 'The Netherlands: growing doubts of a loyal member', in: B. Soetendorp en K. Hanf (red.), *Adapting to European integration: small states and the European Union* (Londen/New York 1998), p. 36-51.
- Staden, A. van, *Europa en het verschuivend krachtenveld in de wereld* (Gent 2009).
- Staden, A. van, 'Nederlands Europa-beleid: de kloof tussen retoriek en werkelijkheid', *Internationale Spectator* 65 (2011) 3, p. 115-119.
- Taggart, P., 'Questions of Europe: the domestic politics of the 2005 French and Dutch referendums and their challenge for the study of European integration', 2006, web. clas.ufl.edu/users/kreppel/jmwkshp2006/Taggart.pdf.

- Thomassen, J.J.A., 'Nederlanders en Europa. Een bekoelde liefde?', in: Kees Aarts en Henk van de Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005), p. 64-86.
- Verbeek, B.J., en A. van Vleuten, 'The domesticization of the foreign policy of the Netherlands (1989-2007): the paradoxical result of Europeanization and Internationalization', *Acta Politica* 43 (2008), p. 357-377.
- Voerman, G., B. van den Braak en C. van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam 2010).
- Voerman, G., 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie', in: Aarts en Van der Kolk, *op. cit.*, p. 44-64.
- Voerman, G., en N. van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009).
- Vollaard, H. en B. Boer (red.), *Euroscopsis in Nederland* (Utrecht 2005).
- Vollaard, H., 'Nederlandse verhalen over Europese integratie', *Internationale Spectator* 65 (2011) 3, p. 120-124.
- Voorhoeve, J.J.C., *Peace, profits and principles. A study of Dutch foreign policy* (Leiden 1987).
- Vredenburg, H.F.L.K., *Den Haag antwoordt niet. Herinneringen* (Leiden 1985).
- Walsum, A.P. van, *Verder met Nederland. De kritische terugblik van een topdiplomaat* (Amsterdam 2001).
- Weenink, W.H., *Bankier van de wereld, bouwer van Europa. Johan Willem Beyen, 1897-1976* (Amsterdam 2005).
- Werts, J. 'Zeven verzwegen plagen: de blinde vlek van eurofielen', *Internationale Spectator* 65 (2011) 9, p. 441-443.
- Wielenga, J.W.F., *Nachbarn. Niederlander und Deutsche und die Europäische Einigung* (Bonn 1997).
- Wilde, P. de, *Reasserting the Nation State: the trajectory of Euroscepticism in the Netherlands, 1992-2005* (Oslo 2009).
- Zalm, G., *De romantische boekhouder* (Amsterdam 2009).

Personenregister

- Aantjes, Willem 82
Aarden, Jacques 93
Aarts, Harry 129
Aartsen, Jozias van 194, 196, 200, 225, 230,
233, 234, 236, 246, 255
Adenauer, Konrad 65, 67
Agt, Dries van 117, 121, 122, 126, 133, 137
Akker, Hans van den 194
Albarda, Willem 28
Albeda, Wil 94
Algera, Jacob 55
Andriessen, Frans 86, 249
As, Gerard van 212
Atatürk, Kemal 229
- Baalen, Hans van 227, 230, 232-234, 239,
240, 242, 243, 248, 275
Bakker, Marcus 38, 78, 91, 115, 116
Balkenende, Jan Peter 210-214, 216-218,
221-225, 230, 231, 234, 237-241, 244,
249, 252, 253, 255, 257, 259-264, 267,
272-274, 280
Beatrix, koningin 167, 203
Beckers, Ria 156
Beek, Relus ter 107
Beek, Willibrord van 209
Beel, Louis 27
Beernink, Henk 72, 83
Benschop, Dick 200, 236
Berg, Ed 89
- Berg, Koos van den 189
Berg, Max van den 231
Berkhouwer, Cees 76, 77, 83, 88, 90, 93, 95,
119, 128
Bertens, Jan-Willem 185
Beugel, Ernst van der 55-57, 60, 63, 64, 85
Beus, Jos de 180, 205
Biesheuvel, Barend 65, 67, 69, 76, 80, 82, 83,
90, 92, 94-96, 98, 101, 131
Binnema, Herman 198
Blair, Tony 195, 260
Blaisse, Pieter 33, 46, 51, 56-58, 65, 67, 71, 72,
83, 88, 99
Blanksma-Van den Heuvel, Elly 281
Blom, Luuk 265
Boer, Bartho 224, 249
Boersma, Jaap 84, 94
Boertien, Kees 83, 84, 90, 94
Bogaers, Peter 69
Bolkestein, Frits 14, 122, 138, 148, 149, 160,
162, 164, 165, 167, 169, 171, 172, 174,
177-179, 182-184, 189-193, 196-199,
202, 207, 214, 220, 231, 233, 255, 263,
264, 293, 294
Bomhoff, Eduard 218
Bornewasser, Hans 34
Bos, Bob van den 151, 162, 353
Bos, Corstiaan Andreas 83, 92, 94
Bos, Wouter 246, 262, 273, 274, 277-280, 355
Bot, Ben 228, 229, 231, 256

- Bouyeri, Mohammed 228
 Braakhuis, Bruno 282, 283
 Brink, Jan van den 40, 42, 44, 60
 Brink, Wien van den 227
 Brinkhorst, Laurens Jan 106, 107, 111, 122,
 124, 126, 127, 136-138, 244
 Brinkman, Elco 165, 169, 334
 Broeke, Han ten 256, 259, 261, 265, 266,
 268, 276, 277, 279, 353
 Brouwer, Ina 159, 163, 166
 Brouwer, Tiemen 69, 83
 Bruins Slot, Sieuwert 28-32, 35, 36, 44, 46,
 52, 82
 Burger, Jaap 31-33, 51, 53, 55, 81, 84, 85, 88
 Bush, George 244
 Broek, Hans van den 13, 104, 131, 134, 135,
 137, 138, 150, 159-161, 165, 167
 Bommel, Harry van 220, 243, 245, 256, 260,
 261, 263, 266, 267, 276, 278, 279,
 354, 356
 Baas, Jan 83
 Beyen, Wim 13, 46-53, 55, 60, 144

 Cals, Jo 49, 72, 74, 81, 89
 Camp, Wim van de 182
 Chirac, Jacques 181-183, 224, 239, 245
 Colombo, Emilio 132, 133, 136
 Crone, Fred 209, 211, 212, 214

 Dam, Martijn van 264
 Dankert, Piet 14, 15, 95, 155, 159, 160, 165
 Davignon, Étienne 93
 Deetman, Wim 170
 Dehaene, Jean-Luc 350
 Dell, Edmund 327
 Delors, Jacques 143, 360
 Diepenhorst, Isaïc 66
 Dijk, Tony van 272, 273
 Dijk, Frederik Gerard van 64, 69
 Dijk, Jan Jacob van 214, 225, 226, 229, 231,
 232, 234, 242
 Dijkgraaf, Elbert 282

 Dijkman, Stef 135
 Dijkstal, Hans 197, 202, 215, 216, 225
 Dis, Cor van 78, 156, 163, 335
 Dittrich, Boris 182, 246, 253
 Doel, Theo van den 196
 Donker, Leendert Antonie 49
 Donner, Piet Hein 244, 354
 Dooge, James 132
 Drees, Willem 24-27, 30, 31, 34, 36, 40, 41,
 47-50, 52, 54-60, 63, 64, 286, 287
 Dubbelboer, Niesco 262, 264, 346, 352
 Duijvestein, Adri 252
 Duisenberg, Wim 192, 193
 Dumas, Roland 161
 Duyvendak, Wijnand 242

 Eekelen, Wim van 183, 196
 Eichel, Hans 211, 213
 Eisma, Doeke 155, 159, 166, 170
 Engwirda, Maarten 96, 140, 151
 Eurlings, Camiel 196, 201

 Fischer, Joschka 176, 186, 236
 Fokkema, Jan 25
 Fortanier-De Wit, Jeanne 25
 Fortuyn, Pim 15, 205, 207, 217, 224, 228, 229,
 234, 237, 246-248, 294, 295
 Fouchet, Christian 62, 65, 68, 85, 93

 Gaay Fortman, Wilhelm Friedrich de 70
 Gaille, Charles de 16, 61-63, 65-68, 71-73,
 75, 81, 82, 86, 87, 90, 91, 99, 100, 289
 Geertsema, Molly 72, 82
 Genscher, Hans-Dietrich 132, 133, 136, 161
 Gerbrandy, Pieter Sjoerds 36, 43, 48, 53, 54,
 58, 59
 Gerkens, Arda 209
 Gerretson, Carel 36
 Giscard d'Estaing, Valéry 121, 237
 Giskes, Francine 209, 210
 Goedhart, Frans 34, 67, 74
 Goes van Naters, Marinus van der 25, 26,

- 30, 46, 60, 83, 287
 Gogh, Theo van 228, 229, 234
 Graaf, Thom de 192, 221-223, 236
 Grave, Frank de 196, 212
 Groot, Paul de 38
 Grooth, Geert de 58
 Groothuizen, Marcel 185, 186
- Hallstein, Walter 72, 87
 Halsema, Femke 246, 258
 Ham, Boris van der 265, 346, 354
 Hamer, Mariëtte 354
 Hazenbosch, Cees 36, 52, 56
 Heerikhuizen, Annemarie van 36
 Heerma, Enneüs 181
 Heinsbroek, Herman 218
 Hek, Arie van der 107
 Heldring, Jérôme Louis 91, 99, 159
 Hellema, Duco 104
 Herben, Mat 229, 233, 243, 245
 Hessing, Enric 196
 Heuvel, Ien van den 139
 Hoekema, Jan 197, 198
 Hofstra, Henk 55
 Hollande, François 304
 Hoogervorst, Hans 184, 191, 210
 Hoop Scheffer, Jaap de 181, 189, 192, 200,
 240
 Hulst, Johan van 80
- Idenburg, Peter 313, 314
 Iersel, Joost van 130, 133, 140, 149, 157-159,
 169, 331
 Irrgang, Ewout 272, 274, 280, 282, 356
- Jager, Jan Kees de 280, 281
 Janmaat, Hans 12, 131, 163, 190, 291, 333
 Janssen van Raaij, Jim 216, 217
 Jenkins, Roy 121
 Joekes, Dolf 42
 Joekes, Theo 122
 Jong, Piet de 92-94
- Jong, Winnie de 221
 Jonkman, Jan 309
 Jospin, Lionel 180, 189
 Jurgens, Erik 159, 172
- Kadt, Jacques de 34
 Kalma, Paul 180, 264, 265
 Kant, Agnes 211
 Kapteyn, Paul 33
 Karimi, Farah 226, 246, 346
 Kerstens, Piet 28, 30, 33
 Kieft, Johan van de 30, 49
 Kikkert, Hendrik 24
 Klaauw, Chris van der 133, 136, 138
 Klompé, Marga 24, 25, 30, 33, 34, 42-44, 46,
 48-51, 55
 Knapen, Ben 302, 342
 Koekoek, Hendrik 78
 Kohl, Helmut 143, 155, 162, 198
 Kohnstamm, Max 34, 85
 Kok, Chris 148
 Kok, Wim 162, 176, 177, 180-182, 184, 189-
 192, 194, 197, 200, 201, 205, 236, 340,
 342
 Koole, Ruud 224, 252, 303
 Kort, Wim de 81
 Kortenhorst, Leonardus Gerardus 42
 Korteweg, Simon 65
 Korthals, Henk 24, 28, 30, 37, 38, 43, 45, 46,
 50, 51, 56
 Koşer Kaya, Fatma 180
 Koster, Hans de 93, 128
 Kox, Tiny 187, 204
 Kruisinga, Roelof 106, 107
- Laan, Lousewies van der 230-232
 Legendijk, Joost 197, 198, 202
 Lardinois, Pierre 83
 Larive, Jessica 164
 Leerling, Meindert 153, 163
 Leeuwen, Herman François van 58
 Lesterhuis, C.M. 38, 77

- Lieftinck, Piet 33, 40
 Linden, René van der 131, 139, 149, 158, 159,
 165, 166, 235, 237
 List, Gerry van der 37
 Lonink, Jan 156, 166
 Louwes, Hendrik Jan 97, 128
 Lubbers, Ruud 104, 125, 126, 134, 135, 137,
 144, 149, 150, 154, 157, 160, 162, 164,
 166, 169-171, 174
 Luns, Joseph 24, 48, 54-56, 61-72, 81, 84-88,
 90, 92, 93, 95, 99, 100
- MacSharry, Ray 345
 Major, John 162
 Mansholt, Sicco 40, 49, 52, 55, 60, 69, 79, 87
 Marijnen, Vic 69
 Marijnissen, Jan 189, 195, 202, 203, 248
 Marjolin, Robert 312, 327
 May-Weggen, Hanja 235
 Mei, Durk van der 133
 Meijer, Wim 131, 135
 Melkert, Ad 171, 177-179, 182, 218, 220
 Mellema, Jur 76, 83, 90
 Mer, Francis 211
 Merkel, Angela 301, 303
 Middelkoop, Eimert van 159, 163, 166, 187-
 189, 191, 193, 205
 Mierlo, Hans van 83, 86, 98, 112, 114, 116,
 161, 169, 176, 177, 181, 183-185, 189,
 194, 200, 236, 237, 334, 336
 Mitterrand, François 166, 334
 Mommersteeg, Joep 138, 139
 Monnet, Jean 33, 34, 36-38, 47, 50-54, 60, 85
- Nederhorst, Gerard 24, 33, 43, 46, 56, 68,
 72, 81, 83-85, 95
 Nerée tot Babberich, Frans de 214, 272,
 273, 278
 Nicolai, Atzo 182, 237, 240, 241, 349
 Nieman, P.C. 160
 Nieuwenhoven, Jeltje van 220, 222, 223,
 345
- Nijpels, Ed 149
 Nord, Hans 76, 77, 148
 Noten, Han 263
 Notenboom, Harrij 122
- Oele, Ad 90
 Oosterhuis, Henk 52
 Oostlander, Arie 179, 181
 Ormel, Henk-Jan 263, 267, 268, 277
 Oud, Pieter 30, 37, 38, 57, 82
 Ouwehand, Esther 261, 354
 Oven, Gerritjan van 182
- Palm, Frits 219, 222, 223
 Parkinson, Cyril 94
 Pas, Ab te 79
 Patijn, Connie 64, 85
 Patijn, Michiel 177
 Patijn, Schelto 107, 135
 Pechtold, Alexander 11, 56, 256, 260, 261,
 266, 268, 272, 273, 279
 Peters, Mariko 261, 266, 277
 Pijpers, Alfred 104
 Plasterk, Ronald 282, 283
 Pleven, René 43, 44
 Ploeg, Kees van der 83
 Ploeg, Rick van der 191
 Ploumen, Lilian 354
 Pompidou, Georges 91, 98
 Prodi, Romano 191, 197, 198, 213, 257
 Pronk, Jan 105, 118, 320
- Quay, Jan de 64, 65
- Rabbae, Mohamed 340
 Rehn, Olli 284
 Riel, Harm van 76, 322
 Rij, C. van 24
 Rijckevorsel, Karel van 58, 70
 Rip, Willem 36, 58
 Roemer, Emile 301
 Romme, Carl 33, 34, 41, 42, 51, 53, 59, 64,
 81, 85

- Rompuy, Herman van 277, 284
 Roolvink, Bauke 25
 Roolvink, Eugenius 72, 82
 Roon, Raymond de 257, 260, 261, 267, 276,
 279, 354
 Rosenmüller, Paul 189, 192, 195, 197-199, 221
 Rossum, Henk van 153
 Rouvoet, André 189, 220, 233, 245
 Rozemond, Sam 21, 178
 Rutgers, Jacqueline 88
 Rutte, Mark 225, 227, 228, 255, 283, 301-304
 Ruymers, Geert 25, 33
- Samsom, Diederik 265, 301
 Sanden, Piet van der 116
 Santer, Jacques 197
 Sap, Jolande 279
 Sarkozy, Nicolas 213, 278, 279, 282
 Sassen, Maan 33, 46
 Schaik, Josef van 27, 30, 40
 Schmal, Jan 25, 28-30, 36, 37, 43, 51, 57, 59,
 64
 Schmelzer, Norbert 61, 64, 72, 74, 76, 81,
 86, 95-98
 Schmidt, Helmut 121
 Scholten, Jan Nico 135
 Schout, Adriaan 301
 Schouten, Jan 35, 49
 Schröder, Gerhard 224, 239
 Schuijt, Wim 63, 66, 74, 83, 85, 87, 91, 92
 Schulz, Martin 302
 Schuman, Robert 31, 34, 40, 41, 43
 Schutte, Gert 153, 170
 Serrarens, Jos 25-31, 34, 60
 Slob, Arie 282-283
 Smallenbroek, Jan 82
 Smits, Cornelis 311
 Solbes, Pedro 211
 Spaak, Paul-Henri 52, 57, 68
 Spek, Fred van der 135
 Spierenburg, Dick 109-112, 131
 Spinelli, Altiero 132
- Staaïj, Kees van der 233, 242, 258, 267, 274,
 277, 280
 Staf, Cees 49
 Stikker, Dirk 27-32, 37, 40, 42, 44-47, 50, 60
 Stoel, Max van der 90, 92, 93, 97, 107, 108,
 113, 114, 126, 127, 129, 137
 Suurhoff, Co 33
- Tang, Paul 272, 273, 279
 Teeven, Fred 221, 232
 Thatcher, Margaret 216
 Tichelaar, Jacques 262-264
 Tilanus, Hendrik Willem 36, 50, 83
 Timmermans, Frans 194, 196, 202, 214, 223,
 224, 226, 227, 231, 239, 240, 242, 247,
 248, 256-258, 261, 263, 274, 277, 283,
 346, 348
 Tindemans, Leo 109-112, 131
 Toxopeus, Edzo 82, 90
 Traa, Maarten van 151, 155, 160, 163, 178-181,
 226
 Trichet, Jean-Claude 192, 193
 Tromp, Bart 180
- Uyl, Joop den 81, 86, 90, 96, 98, 105, 106,
 108, 110, 111, 113, 122
- Vaart, Koos van der 331
 Veen, Nico van der 78
 Veerman, Cees 217, 220
 Velzen, Wim van 202
 Vendrik, Kees 209, 212, 272, 274, 281
 Verbrugh, Bart 96, 115, 127
 Verdonk, Rita 266
 Verhagen, Maxime 217, 219, 223, 229, 234,
 245, 253, 256, 277
 Verhofstadt, Guy 302
 Vixseboxse, Gerrit 36, 46
 Vlies, Bas van der 245
 Vollaard, Hans 249, 253, 313
 Vondeling, Anne 66, 67, 71, 81, 118, 169
 Vonhoff, Henk 233

- Voorhoeve, Joris 148
Vos, Marijke 203
Vos, Mei Li 264
Vredeling, Henk 69, 71, 83, 84, 88, 92, 94,
97-99
Vries, Gijs de 148, 149, 164, 166, 183, 233,
237
- Waalkens, Harm-Evert 258, 259
Wagenaar, Aad 134
Waigel, Theo 184
Wallage, Jacques 178, 182, 192
Weekers, Frans 272, 273, 278, 280
Weisglas, Frans 131, 147-149, 155, 158, 159,
164, 166, 167, 169, 170, 183, 184, 230
Welter, Charles 39
Werner, Pierre 93
Westerterp, Tjerk 83, 84, 91, 93, 94, 97, 98
Wiegel, Hans 82
Wiegman-Van Meppelen Scheppink, Esmé
260, 268
Wijn, Joop 209
Wijsenbeek, Florus 148, 164, 165, 233
Wilders, Geert 12, 15, 214, 229, 232-234, 245,
246, 255, 261, 270, 275, 297, 301-303
Witte, Herman 24
Wolffensperger, Gerrit-Jan 189
Wöltgens, Thijs 158, 163, 169, 174, 335, 346
Woltjer, Eisso 337, 338
Wouters, Richard 197
- Ybema, Gerrit 191
- Zalm, Gerrit 184, 189, 191, 193, 194, 209-219,
224, 225, 227, 233, 240, 247, 255
Zandt, Pieter 39
Zijlstra, Jelle 24, 36, 49, 52, 55, 56, 89, 92

Zakenregister

- Actiecomité Monnet, 33, 34, 37, 38, 51-54, 85, 177
- Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa. *Zie* Actiecomité Monnet
- Akkoord van Luxemburg. *Zie* Compromis van Luxemburg
- Amendement-Blaisse, 58, 65
- Atlanticisme, 37, 44, 45, 61, 68, 73, 76, 82, 95, 98, 99, 128, 137, 141, 156, 174, 196, 197, 205, 230, 286, 289
- Atlantische gemeenschap, 32, 76, 98
- Atlantische voorkeur. *Zie* Atlanticisme
- Bail out, 278, 281
- Bankencrisis. *Zie* Kredietcrisis
- Benelux, 33, 35, 38, 47, 201, 202, 270
- Beyen-plan, 46-51, 144
- Big Bang. *Zie* Uitbreiding met nieuwe lidstaten
- Bijna-consensus. *Zie* Europa-consensus
BTW, 89, 100
- Civiel Europa, 106, 107
- Comité-Davignon, 93
- Communautaire consensus. *Zie* Europa-consensus
- Compromis van Luxemburg, 87, 103, 113, 133
- Concurrentiepact. *Zie* Euro-plus-pact
- Deens referendum
Eerste, 145, 165-167
Tweede, 167, 216
- Defensiebeleid. *Zie* Europees veiligheids- en defensiebeleid
- Democratisch deficit. *Zie* Democratisch tekort
- Democratisch gat. *Zie* Democratisch tekort
- Democratisch tekort, 62, 63, 148, 153, 154, 158, 163, 168, 187, 205, 243, 291
- Derde wereld, 73, 83, 105, 112, 123, 126, 128, 129, 290
- Drugsbeleid, 176, 181, 182
- Duitse eenwording, 146, 154-156
- Duitse Alleingang, 143, 155
Rapallo-achtige oriëntatie, 155
- Economische en Monetaire Unie, 14, 92-95, 97, 100, 103, 110, 111, 121, 144, 155, 157, 166, 168, 173, 177, 190, 194, 198, 200, 203, 208, 285, 343
- EEG-associatieovereenkomst, 68-70, 93
Griekenland, 69
Motie-Goedhart, 74
Spanje, 74
Turkije, 69
Yaoundé, 69, 70, 84, 93
- Euratom, 39, 47, 48, 52-54, 58, 59, 68, 70, 87
- Euro. *Zie* Europese gemeenschappelijke munt
- Eurofiel. *Zie* Eurofilie
- Eurofilie, 15, 18, 45, 198, 203, 207, 225, 238, 288

- EU-behoudende attitude, 18, 297
- EU-maximalistische attitude, 18, 287, 289, 295, 297
- EU-positivistische attitude, 18, 19, 287, 297
- Euroflatie, 209
- Eurogroep, 273, 274
- Eurokritisch, 165, 174, 187, 188, 220, 255
- Europa-consensus, 12, 14, 15, 20, 140, 147, 159, 165, 170, 193, 290
- Europegezind. *Zie* Eurofilie
- Europees Actiecomité. *Zie* Actiecomité Monnet
- Europees defensiebeleid. *Zie* Europees veiligheids- en defensiebeleid
- Europees Grondwettelijk Verdrag, 15, 23, 25, 28, 207, 212, 223, 234, 235, 239, 241-245, 247, 249, 251, 253-261, 265-266, 284, 294, 302, 383.
- Europese Conventie, 222, 223, 235-243
- Europees leger. *Zie* Plevenplan
- Europees Monetair Stelsel, 103, 120-125, 133, 139, 141, 146, 171, 175
 - Economische beleidsconvergentie, 123
 - Europees Parlement
 - Budgetrecht, 71, 72, 74, 77, 99, 135
 - Directe verkiezing, 120, 135, 141, 290, 291
 - Dubbelmandaat, 83, 116, 135, 141
 - Eigenmiddelenbesluit, 93, 99
 - Medebeslissingsbevoegdheid, 271
 - Medebeslissingsprocedure, 93, 99, 162, 168, 238, 271
 - Motie-Vredeling, 71, 74, 98
 - Motie-Westerterp, 91-93
 - Nederlandse zetels, 202
 - Samenwerkingsprocedure, 147, 153, 173
- Europees regionaal beleid, 148
 - Cohesiefonds, 162, 168
- Europees Stabiliteitsmechanisme, 282
- Europees toezicht op de banken. *Zie* Financiële toezichthouder
- Europees veiligheids- en defensiebeleid,
 - 112, 146, 164, 196, 238
- Europese interventiemacht, 196
- Europese kernmacht, 86, 111-113, 138, 141
- Europese strijdmacht, 195
- Europese zeerijdmacht, 196
- Europees wijzigingsverdrag. *Zie* Verdrag van Lissabon
- Europese Beweging Nederland, 23, 106, 135, 183
- Europese Defensie Gemeenschap, 36, 38, 39, 44-53, 59
 - Hoge Commissariaat, 48
 - Raad van Ministers, 48, 49
- Europese diplomatieke dienst, 238, 271
- Europese economische regering, 278, 279
- Europese financiële steun
 - Griekenland, 277-281, 302
 - Ierland, 277, 281
- Europese Gemeenschap voor atoomenergie. *Zie* Euratom
- Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, 16, 23, 33, 34, 36-52, 56, 59, 68, 70, 84, 87
 - Gemeenschappelijke Vergadering, 41, 42
 - Hoge Autoriteit, 16, 40-42, 287
 - Oprichting Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, 40, 286
 - Raad van Ministers, 43, 287
- Europese Grondwet. *Zie* Europees Grondwettelijk Verdrag
- Europese Politieke Gemeenschap, 46, 47, 50
- Europese Politieke Samenwerking, 3, 60, 62, 65, 67, 68, 75, 82, 92, 95, 100, 104, 110, 111, 132, 136-143, 153, 158
 - Politiek secretariaat, 136, 137, 141
- Europese politieke unie, 11, 65, 79, 85, 99, 111, 155, 181, 252, 255, 278, 279, 282, 283
- Europese Raad
 - Comité van Wijzen, 131
 - Comité-Dooge, 132
 - Instelling, 113, 114, 140

- Passarelle-bepaling, 242
- Vaste voorzitter, 2739, 261, 271
- Europese superstaat, 11, 79, 249, 255-257, 278
- Europese Vrijhandelsassociatie, 64
- Europessimisme. *Zie* Eurosceptis
- Euro-plus-pact, 282-284
- Eurorealisten. *Zie* Eurosceptis
- Eurosceptis, 14, 15, 18, 163, 166, 178, 186, 193, 198, 208, 218, 220, 224, 247, 248
- EU-behoudende attitude, 18, 297
- EU-renationalisatorische attitude, 18, 19, 294, 297, 298
- EU-verwerpende attitude, 18, 295
- Eurosclerose, 103, 171
- Financiële crisis. *Zie* Kredietcrisis
- Financiële toezichthouder, 272, 274, 277, 281
- Europees Comité voor Systeemrisico's, 281, 284
- Fouchet-plan, 62, 65, 68, 85, 93
- Frans referendum, 166, 144
- Europees Grondwettelijk Verdrag, 244
- EU-verdrag, 166, 167, 174
- Fusie van de executieven van EEG, Euratom en EGKS, 68, 70, 87, 88, 100
- Eerste versnellingsbesluit, 68
- Motie-Biesheuvel, 69
- Ratificatie, 70, 87
- Tweede versnellingsbesluit, 68
- Fusieverdrag. *Zie* Fusie van de executieven van EEG, Euratom en EGKS
- Gelekaartprocedure, 257, 258, 271
- Gemeenschappelijk buitenlands beleid. *Zie* Gemeenschappelijke buitenlandse politiek
- Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, 43, 68-72, 85, 91, 92, 98, 100, 125, 200, 289
- Europees Oriëntatie- en Garantiefonds voor de landbouw, 69, 71, 88
- Motie-Blaisse, 71, 72
- Motie-Vredeling, 71, 94, 98
- Motie-Westerterp, 91, 93
- Uitbreiding bevoegdheden voor het Europees Parlement, 71-73
- Gemeenschappelijke buitenlandse politiek, 110, 112, 164, 173, 186, 293
- Europese minister, 238, 267
- Hoge Vertegenwoordiger, 267, 271
- Gemeenschappelijke Europese munt, 110-112, 143, 144, 199, 204, 207-215, 275-280, 292
- Convergentiecriteria, 146, 190
- Invoering van de euro, 15, 180, 187, 195, 207, 208, 210, 283, 294
- Monetaire stabiliteit, 122, 290
- Gensch-er-Colombo-plan, 132, 133, 136
- Groei- en Stabiliteitspact. *Zie* Stabiliteits- en Groeipact
- Grondwettelijk verdrag. *Zie* Europees Grondwettelijk Verdrag
- Iers referendum, 271, 353-354
- Instrumentele benadering, 139, 186, 288
- Justitiële samenwerking, 144, 159, 162, 169, 173, 185, 257, 260, 271, 334
- Kabinet-Van Agt I, 117, 122, 133
- Kabinet-Van Agt II, 137
- Kabinet-Balkenende I, 210, 216, 218, 221, 223, 237
- Kabinet-Balkenende II, 211, 213, 218, 225, 234, 249, 261
- Kabinet-Balkenende III, 253
- Kabinet-Balkenende IV, 255, 260, 262-263, 272, 280
- Kabinet-Beel, 27, 306
- Kabinet-Biesheuvel, 80, 82, 94-96, 101
- Kabinet-Cals, 72, 74, 81, 89, 312
- Kabinet-Drees-Van Schaik, 27, 30, 40, 306
- Kabinet-Drees III, 36, 309
- Kabinet-Drees IV, 36, 310-311
- Kabinet-De Jong, 92-94
- Kabinet-Kok I, 176-177, 180-182, 184
- Kabinet-Kok II, 194, 197, 205
- Kabinet-Lubbers I, 104, 125, 137
- Kabinet-Lubbers II, 154, 174

- Kabinet-Lubbers III, 154, 157, 174
- Kabinet-De Quay, 64-65, 311
- Kabinet-Rutte I, 283, 301, 303
- Kabinet-Rutte II, 304
- Kabinet-Den Uyl, 96, 105, 110, 122, 317-318, 359
- Kloof burger en politiek, 189, 207, 234, 245-247, 258, 298
- Kredietcrisis, 17, 250-251, 270-275, 279, 296, 355-356
- Legestoelcrisis, 16, 61, 63, 72, 80-81, 85-87, 91, 290
- Legitimiteitsprobleem. *Zie* Democratisch tekort
- Monetair samenwerkingsfonds, 96
- Monetaire unie. *Zie* Economische en Monetaire Unie,
- Motie-Blaisse. *Zie* Gemeenschappelijk landbouwbeleid
- Motie-Bruins Slot, 31-32
- Motie-Slob, 282-283
- Moties-Van der Goes-Serrarens, 26-27, 29
- Muntunie. *Zie* Gemeenschappelijke Europese munt
- Nationale EU-afdrachten, 14, 93-94, 125, 175, 184, 193-194, 212, 215-216, 240, 247, 275, 293, 338
- Nederlandse EU-afdrachten. *Zie* Nationale EU-afdrachten
- Nederlands EU-voorzitterschap, 13, 144, 157, 160-161, 185-189, 213, 228, 231, 243, 305, 330, 334
- Nederlandse Raad der Europese Beweging. *Zie* Europese Beweging Nederland
- Netto-betalerschap. *Zie* Nationale EU-afdrachten
- Nieuwe Internationale Economische Orde, 105
- Noodpakket. *Zie* Europese financiële steun *Nouvelles Equipes Internationales*, 33, 36
- Oranjeskaartprocedure, 259, 267, 271, 353
- Organisatie voor Europese Economische Samenwerking, 26-32, 40, 46, 63
- Pact van Brussel, 26-27
- Pact voor de euro, 281-282, 357
- Permissieve consensus, 12-13, 141, 247, 249, 289, 296, 305, 331
- Plevenplan, 43-45
- Politieke integratie, 27, 47, 51, 62, 68, 112, 155, 167, 245, 288, 292
- Politieke unie. *Zie* Europese politieke unie
- Préalable anglais, 62, 68
- Pro-Europees, 9, 28, 74, 89, 98, 105, 106, 118-119, 139, 148, 152, 181, 184-185, 253, 289, 302-303, 322, 338
- Raad van Europa, 26, 30-33, 36-40, 43-44, 59, 306, 307
- Oprichting, 28-29
- Statuut van de Raad van Europa, 28-29, 35
- Raad van Ministers 16, 17, 40-43, 48-49, 54, 57, 61, 68-70, 74, 80, 88, 92-93, 103, 134, 150, 173, 188, 200, 271, 287, 334, 348-349
- Meerderheidsbesluitvorming, 16, 61, 68, 74, 76-77, 79-80, 87, 103, 110, 133-134, 150, 157, 173, 184, 188, 194, 199-201, 211, 237-238, 241-242, 271, 284, 349
- Stempunten, 200-201, 238, 241
- Reddingsplan voor Griekenland, 278-280
- Referendum, 23-25, 46, 59, 97, 145, 158, 165-166, 169, 195, 223, 233, 271, 302, 305, 335, 342-343, 346, 350, 354
- Europees Grondwettelijk Verdrag, 9, 15, 21, 207-208, 222-223, 243-247, 249, 251-253, 256, 262, 294, 296
- Hervormingsverdrag. *Zie* Verdrag van Lissabon
- Invoering van de euro, 204
- Toetreding van Turkije, 230-231
- Uitbreiding, 216-217, 222-223
- Europese Unieverdrag, 166-167, 169,
- Verdrag van Amsterdam,
- Regionaal Europees Beleid. *Zie* Europees regionaal beleid

- Relance européenne, 47, 51
- Schuldencrisis, 16-17, 252, 277-284
- Schumanplan, 31, 34, 40-44, 308, 309
- Sixpack, 284
- Sociaal beleid, 147-148, 162, 165, 192, 194, 198
- Spaak-rapport, 47, 52
- Spierenburg-commissie, 109-110
- Spierenburg-rapport, 109-112, 131
- Stabiliteits- en Groeipact, 176, 189-190, 208-215, 218, 241, 276-281
- Hervorming/Herziening, 213-214, 276-277, 280-281
- Nacht van Eichel, 212
- Stilzwijgende instemming. *Zie* Permissieve consensus
- Subsidiariteit, 145, 150, 170, 181, 238, 255-257, 283, 331, 336
- Superstaat. *Zie* Europese superstaat
- Tindemans-rapport, 109-112, 131
- Toegeeflijke instemming. *Zie* Permissieve consensus
- Toetreding Denemarken, Ierland, (Noorwegen) en het Verenigd Koninkrijk, 63-68, 73, 77, 92, 95-97, 101
- Motie-Van der Stoel, 97
- Toetreding Griekenland, 92, 95-97, 101, 104, 125-129, 131
- Toetreding Midden- en Oost-Europese landen, 175, 179, 215-228
- Vrijwaringsclausules, 217-220, 227
- Toetreding de neutrale staten Oostenrijk, Finland en Zweden, 173, 175
- Toetreding Portugal, 73, 104, 125-131
- Toetreding Roemenië en Bulgarije, 234-235, 294
- Toetreding Spanje, 74, 104, 125-131
- Toetreding Turkije, 228-233, 252, 267, 275, 294
- Uitbreiding met nieuwe lidstaten, Kopenhagen-criteria, 216-217, 221, 253, 345
- Vaste Kamercommissie,
- Veiligheidsbeleid. *Zie* Europees veiligheids- en defensiebeleid
- Verdieping van de integratie, 16, 77, 80-81, 103, 129-133, 141-143, 155-156, 175, 179, 215, 226, 235-243
- Verdrag van Lissabon, 252, 254-255, 257, 261-265, 296, 299
- Volksraadpleging. *Zie* Referendum
- Voorwaardelijkheidsdenken, 106-109, 118, 139151, 163, 290
- Voorzitterschap van Nederland. *Zie* Nederlands EU-voorzitterschap
- Vrijhandelszone, 62-64, 76, 128, 161
- Werkgroep Beoordeling Nieuwe Commissievoorstellen, 145
- Westerse Unie, 26, 47, 306
- West-Europese Unie, 47, 161, 306, 341
- Zwarte Maandag, 144, 146, 157-162, 173-174, 177, 237, 259, 292, 333-334

Lijst van afkortingen en acroniemen

AOW	Algemene Ouderdomswet		(Europese betaaleenheid)
ARP	Anti-Revolutionaire Partij	EDG	Europese Defensie
bbp	bruto binnenlands product		Gemeenschap
Biza	ministerie van Binnenlandse Zaken	EEG	Europese Economische Gemeenschap
BNC	Beoordeling Nieuwe Commissievoorstellen	EG	Europese Gemeenschap(pen)
BP	Boerenpartij	EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
BTW	Belasting over de Toegevoegde Waarde	EK	Eerste Kamer
BUZA	ministerie van Buitenlandse Zaken	EMS	Europees Monetair Stelsel
CD	Centrumdemocraten	EMU	Economische en Monetaire Unie
CDA	Christen-Democratisch Appèl	EOGFL	Europees Oriëntatie- en Garantiefonds voor de Landbouw
CHU	Christelijk-Historische Unie		
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond	EP	Europees Parlement
CP	Centrumpartij	EPG	Europese Politieke Gemeenschap
CPB	Centraal Plan Bureau	EPS	Europees Politieke Samenwerking
CPN	Communistische Partij van Nederland	ESM	Europees Stabiliteitsmechanisme
CU	ChristenUnie		
D66	Democraten 66	EU	Europese Unie
DDR	Duitse Democratische Republiek	EUCD	Europese Unie van Christen-democraten
DNB	De Nederlandsche Bank	Euratom	Europese Gemeenschap voor Atoomenergie
DS'70	Democratisch-Socialisten 70		
EC	Europese Commissie	EVP	Evangelische Volkspartij
ECU	European Currency Unit	GBVB	Gemeenschappelijk Buitenlands

	en Veiligheidsbeleid		Nederland
GL	GroenLinks	RPF	Reformatische Politieke Federatie
GLB	Gemeenschappelijk Landbouwbeleid	RVE	Raad van Europa
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond	SGP	Staatkundig-Gereformeerde Partij
HEK	Handelingen van de Eerste Kamer	SP	Socialistische Partij
HTK	Handelingen van de Tweede Kamer	TGV	Train à grande vitesse
IGC	Intergouvernementele Conferentie	TK	Tweede Kamer
IMF	Internationaal Monetair Fonds	VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
IRT	Interregionaal Rechercheteam	VKBZ	Vaste Kamercommissie Buitenlandse Zaken
KAB	Katholieke Arbeidersbeweging	VS	Verenigde Staten (van Amerika)
KNP	Katholiek Nationale Partij	WEU	West-Europese Unie
KVP	Katholieke Volkspartij	WU	Westerse Unie
LPF	Lijst Pim Fortuyn		
MR	Ministerraad		
NA	Nationaal Archief		
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie		
NIEO	Nieuwe Internationale Economische Orde		
NMP	Nederlandse Middenstandspartij		
NRC	Nieuwe Rotterdamsche Courant		
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen		
OCV	Openbare Commissie Vergadering		
OEES	Organisatie voor Europese Economische Samenwerking		
PPR	Politieke Partij Radikalen		
PSOE	Partido Socialista Obrero Español		
PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij		
PvdA	Partij van de Arbeid		
PvdD	Partij voor de Dieren		
PVV	Partij voor de Vrijheid		
RAZEB	Raad Algemene Zaken en Externe Betrekkingen		
RKPN	Rooms Katholieke Partij		

Chronologisch overzicht Europese integratie

- 1950 Plan-Schuman voor de instelling van een gemeenschappelijk orgaan voor de kolen- en staalsector (9 mei)
- 1951 Ondertekening van het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) door België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg en Nederland. Instelling van de Hoge Autoriteit van de EGKS (18 april)
- 1952 Inwerkingtreding Verdrag tot oprichting van de EGKS (1 augustus)
- 1957 Ondertekening van de Verdragen van Rome tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (Euratom). Er komt een Europese Commissie, als dagelijks bestuur van de EEG, en een Euratomcommissie (25 maart)
- 1958 Inwerkingtreding Verdragen van Rome. Start van de Europese Commissie en de Euratomcommissie (1 januari)
- 1965 Verdrag tot instelling van één raad en één commissie van de Europese Gemeenschappen (Fusieverdrag) (8 april)
- 1967 Fusie van EGKS, EEG en Euratom tot Europese Gemeenschappen (EG) (1 juli)
- 1973 Toetreding van Denemarken, Ierland en het Verenigd Koninkrijk tot de EG (1 januari)
- 1979 Invoering van een Europees Monetair Stelsel (EMS) om de wisselkoersen te stabiliseren (13 maart)
- 1979 Rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement (7-10 juni)
- 1981 Griekenland treedt toe tot de EG (1 januari)
- 1986 Portugal en Spanje treden toe tot de EG (1 januari)
- 1986 Ondertekening Europese Akte tot aanpassing van de Verdragen van Rome over interne markt en versoepeling van de besluitvorming (17 en 28 februari)
- 1987 Europese Akte treedt in werking (7 juli)
- 1992 Ondertekening Verdrag van Maastricht, betreffende de Europese Unie (EU) (7 februari)
- 1993 Inwerkingtreding Verdrag van Maastricht. De EU gaat uit drie pijlers bestaan: economisch beleid, buitenlands en veiligheidsbeleid, en justitie en binnenlandse

- zaken. Besluit wordt genomen tot het op termijn invoeren van de euro (1 november)
- 1995 Toetreding van Finland, Oostenrijk en Zweden tot de EU (1 januari)
- 1997 Instelling van het Stabiliteits- en Groeipact: EU-lidstaten spreken een aantal criteria af waaraan de nationale begrotingen in het vervolg moeten voldoen, ten behoeve van de stabiliteit van de in te voeren euro (17 juni)
- 2001 Ondertekening van het Verdrag van Nice (26 februari)
- 2002 Invoering van de euro in twaalf van de vijftien EU-lidstaten (1 januari)
- 2003 Inwerkingtreding Verdrag van Nice tot hervorming van de EU in verband met de uitbreiding van het aantal lidstaten (1 februari)
- 2004 Toetreding van Cyprus, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Slovenië, Slowakije en Tsjechië (1 mei)
- 2004 Akkoord over het Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa (Europese Grondwet) (18 juni)
- 2005 Verwerping van het Grondwettelijk verdrag in Frankrijk (29 mei) en Nederland (1 juni)
- 2007 Toetreding van Bulgarije en Roemenië (1 januari)
- 2007 Ondertekening Verdrag van Lissabon tot hervorming van de EU, ter vervanging van de verworpen Europese Grondwet (13 december)
- 2009 Tsjechische president ondertekent als laatste het Verdrag van Lissabon; ratificatieprocedure in alle 27 lidstaten voltooid (3 november)
- 2009 Inwerkingtreding Verdrag van Lissabon (1 december)
- 2010 Begin van Europese staatschuldencrisis; ernstige twijfels omtrent de staat van de Griekse overheidsfinanciën (januari)
- 2012 Europese Raad wordt het eens over een nieuw Begrotingsverdrag voor alle landen van de Eurozone, ter versterking van het Stabiliteits- en Groeipact (30 januari)
- 2012 Vertegenwoordigers van de zeventien eurolanden zetten hun handtekening onder het verdrag ter instelling van een Europees Stabiliteitsmechanisme (ESM), om te voorkomen dat landen met financiële problemen de euro verzwakken (2 februari)
- 2012 Het ESM wordt operationeel (8 oktober)
- 2012 Akkoord omtrent een Europese bankenunie: Europese banken worden onder toezicht van de Europese Centrale Bank geplaatst (8 december)

Over de auteurs

Dr. J.W.L. (Jan Willem) Brouwer (1956) is als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Parlementaire geschiedenis in Nijmegen en als *maître de conférences* aan de UCL Louvain-la-Neuve. Hij studeerde geschiedenis in Groningen en Parijs (Paris 1 – Sorbonne) en promoveerde in Leiden op *Divergences d'intérêts et mauvaises humeurs. La France et les pays du Benelux devant la construction européenne, 1942-1950*. Brouwer publiceerde met Ine Megens *Joseph Luns. 1911-2002* (Amsterdam, Elsevier, 2012) en met Johan van Merriënboer *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie* (Amsterdam, Boom 2011, 2e gewijzigde druk).

Dr. A.G. (Anjo) Harryvan (1957) studeerde geschiedenis en rechtsgeleerdheid aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, promoveerde aan het Europees Universitair Instituut te Florence en is werkzaam als universitair docent Internationale Betrekkingen aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde over Nederlands buitenlands beleid en Europese integratie, waaronder *In pursuit of Influence. The Netherlands' European Policy during the Formative Years of the European Union, 1952-1973* (Brussel, P.I.E. – Peter Lang, 2009).

Prof.dr. J. (Jan) van der Harst (1957) voltooide in 1983 zijn studie geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Van 1983-1986 deed hij promotieonderzoek aan het Europees Universitair Instituut in Florence, Italië, alwaar hij in 1988 zijn dissertatie verdedigde. Van 1986-1987 was hij als docent verbonden aan de afdeling European Studies van het University College Cork in Ierland, en sindsdien is hij werkzaam bij de Afdeling Internationale Betrekkingen en Internationale Organisatie van de Rijksuniversiteit Groningen. In juni 2008 is hij benoemd tot hoogleraar in de Geschiedenis en Theorie van Europese Integratie.

Mr.dr. J.C.F.J. (Johan) van Merriënboer (1962) studeerde in Utrecht ge-

schiedenis en Nederlands recht, Europeesrechtelijke richting, en haalde een eerstegraads bevoegdheid economie. Hij promoveerde in 2006 op een biografie over Europees Commissaris Sicco Mansholt. Van Merriënboer is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) in Nijmegen. Hij is coauteur van verschillende delen in de CPG-serie *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, en van de biografieën over de premiers De Jong en Van Agt.

Dr. H. (Hilde) Reiding studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en promoveerde in 2007 bij het Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid in Utrecht. Sinds 2006 is zij als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen. Zij publiceerde werk op het terrein van parlementaire en politieke geschiedenis, mensenrechten en buitenlands beleid.

In 2008 startten Uitgeverij Boom en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen een reeks publicaties over de Nederlandse politiek. Tot dusverre zijn verschenen:

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar vvd*, Amsterdam, 2008.
2. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980*, Amsterdam, 2008.
3. Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009*, Amsterdam, 2009 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
4. Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie, 2000-2010*, Amsterdam, 2010.
5. Gerrit Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen*, Amsterdam, 2010 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
6. Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks, 1990-2010*, Amsterdam, 2010.
7. Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen-Democratisch Appèl, 1980-2010*, Amsterdam, 2011.
8. Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder*, Amsterdam, 2012.
9. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV*, Amsterdam, 2013.
10. Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst (red.), *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013*, Amsterdam, 2013 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).

In voorbereiding zijn een bundel over de pvda en een monografie over de SP.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) is onderdeel van de Rijksuniversiteit Groningen. Het Centrum is aangesloten bij het in Den Haag gevestigde Montesquieu Instituut, een samenwerkingsverband waartoe ook het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, het Parlementair Documentatiecentrum, de Campus Den Haag en de Capaciteitsgroep Publiekrecht van de Universiteit Maastricht behoren.